

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ
ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ

Βυζαντινή, Μεσαιωνική και
Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική και
Πολεοδομία

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΣΤΑΘΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ

*Αρχιτέκτονας μηχανικός, Πολυτεχνική Σχολή Πανεπιστημίου
Πατρών*

Η αρχιτεκτονική των μεμονωμένων πύργων της Βοιωτίας

Αθήνα, 2014

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια του μαθήματος *Βυζαντινή, Μεσαιωνική και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία* του διατμηματικού προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου. Η επιλογή του θέματός της είναι συνισταμένη δύο παραγόντων. Αρχικώς το κύριο αίτιο ήταν το ενδιαφέρον μου για την περιφέρεια Βοιωτίας καθώς κατάγομαι κατά το ήμισυ από τη πόλη της Λειβαδιάς, πρωτεύουσα του νομού Βοιωτίας. Επίσης ο καθηγητής αρχιτεκτονικής κ. Σταύρος Μαμαλούκος, που με βοήθησε τόσο στην επιλογή του θέματος όσο και κατά τη διάρκεια αυτής της εργασίας προκειμένου αυτή να πάρει τη τελική της μορφή.

Η Βοιωτία έχει κατοικηθεί από τους προϊστορικούς χρόνους και συνεχώς προκύπτουν καινούργια αρχαιολογικά τεκμήρια που αναδεικνύουν νέες συνιστώσες της κατοίκησης στην περιοχή. Οι μεμονωμένοι πύργοι που συναντούμε σε μεγάλο αριθμό στη Βοιωτία κάποτε διαδραμάτιζαν σημαντικότατο ρόλο στον έλεγχο της περιοχής και ήταν σημεία που τριγύρω τους αναπτυσσόταν η τοπική κοινωνία. Σήμερα παραμένουν στην συντριπτική τους πλειονότητα ρημαγμένοι και ερειπωμένοι αλλά η επισταμένη μελέτη τους μπορεί ακόμη να δώσει σημαντικά συμπεράσματα για το καθεστώς κάτω από το οποίο κτίστηκαν και συνεπώς να κατανοήσουμε συνολικότερα την τότε κοινωνία αφού οι πύργοι ήταν τοπόσημα της μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής.

Βιβλιογραφία – Συντομογραφίες

- Miller [1908]** : W. Miller, *The Latins in the Levant. A history of Frankish Greece*, London, Αγγλία, 1908
- Bon [1937]** : A. Bon, Forteresses médiévales de la Grèce centrale, *Bulletin de correspondance hellénique. Vol 61*, 1937, 136-208
- Wallacet – Boase [1977]** : D. Wallacet – T. Boase, Frankish Greece, (επιμ.) Κ. Setton – H. Hazard, *A History of the Crusades, Vol. IV; The Art and Architecture of the Crusader States*, 1977, 208-228
- Lock [1986]** : P. Lock, The Frankish towers of Central Greece, *Annual British School of Athens, vol. 81*, British School of Athens, 1986, 101-123
- Bintliff [1990]** : J. Bintliff, Reflections on nine years with the Bradford-Cambridge Boeotia Project, Department of Archaeology, University of Durham, 1990
- Bintliff [1994]** : J. Bintliff, The Boeotia project 1992-93, Department of Archaeology, University of Durham, 1994
- Langdon [1995]** : M. Langdon, Mortared Towers of Central Greece. An Attic supplement, *Annual British School of Athens, vol. 90*, British School of Athens, 1995, 475-503
- Lock [1996]** : P. Lock, The towers of Euboea. Lorbard or Vetetian, agrarian or stategic, (επιμ.) P. Lock – G. Sanders, *Archaeology of medieval Greece*, (εκδ.) Oxbow, 1996, 107-126
- Bintliff [1997]** : J. Bintliff, The archaeological investigation of deserted medieval and post-medieval villages in Greece, Conference “Medieval Europe Brugge 1997”, vol. 6, (επιμ.) G. de Boe & F. Verhaeghe, *Rural settlements in medieval Europe*, Zellik, Βέλγιο, 1997, 21-34

- Lock [1998]:** P. Lock, Castles in Latin Greece, (επιμ.) A. V. Murray, "From Clemont to Jerusalem: The crusades and crusader societies 1095-1500", Selected proceedings of the international medieval congress 10-13 July 1995, University of Leeds, 1998
- Μαμαλούκος - Καμπόλη [1997]:** Στ. Μαμαλούκος - Α. Καμπόλη-Μαμαλούκου, Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική των οχυρώσεων του Κάστρου της Λιβαδειάς, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 4/33, 2012, 7-18
- Bintliff [2000]:** J. Bintliff, Reconstructing the Byzantine countryside, New approaches from landscape archeology, *Byzanz als Raum. Zu methoden und inhalten der historischen geographie des ostischen mittelalten*, Vienna, Αυστρία, 37-63
- Gerstel - Munn [2003]:** S. Gerstel - M. Munn - H. Grossman - E. Barnes - A. Rohn - M. Kiel, A late medieval settlement at Pannakton, *Hesperia*, τομ. 72, v. 2, Απρίλιος – Ιούνιος, 2003, American School of Classical Studies at Athens, 147-234
- Bintliff [2007]:** J. Bintliff, Current Research on the Settlement of Boeotia in the Medieval and Early Modern Era The Boeotia Village History Project, (επιμ.) K. Fittschen, *Historische landeskunde und epigraphik in Griechenland*, Munchen, Γερμανία, 2007, 217-226
- Bintliff [2008]:** J. Bintliff, Medieval and Post-Medieval, Encyclopedia of archaeology, (επιμ.) D. Pearsall, Academic Press, New York, ΗΠΑ, 2008, 1280-1298
- Jacoby [2008]:** D. Jacoby, The Latin Empire of Constantinople and the Frankish states in Greece, *Medieval History vol. 5, 1198-1300*, Cambridge University Press, 2008, 525-542
- Bintliff [2010]:** J. Bintliff, Γ. Γεωργανάς (μετ.), Η Βοιωτία στην Οθωμανική περίοδο, (επιμ.) Α. Σιδέρης, *Βοιωτία. Ιστορία και Πολιτισμός*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Βοιωτίας, ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα, 2010, 31-35

- Bintliff [2012]** : J. Bintliff, The archaeology of Frankish-Crusader society in Greece, *The Complete Archaeology of Greece*, (εκδ.) Wiley-Blackwell, 2012, 416-433
- Κοντογιάννης [2012]** : Ν. Κοντογιάννης, Ανιχνεύοντας την Καταλανική Βοιωτία: Η αμυντική οργάνωση του Δουκάτου των Αθηνών κατά τον 14ο αιώνα, (επιμ.) Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Η Καταλανο-Αραγωνική κυριαρχία στον Ελληνικό χώρο*, Ινστιτούτο Θερβάντες, Αθήνα, 2012, 67-10
- Bintliff [2013]** : J. Bintliff, The contribution of regional surface survey to Byzantine landscape history in Greece, , (επιμ.) J. Poblome, *Exempli Gratia*, Leuven University Press, 2013, 127-139
- Bintliff [2013]** : J. Bintliff, Central Greece in late antiquity – The evidence from the Boeotia Project, (επιμ.) L. Lavan - M. Mulryan, *Field Methods and Post-Excavation Techniques in Late Antique Archaeology*, Leiden, 2013, 189-203

Εισαγωγή

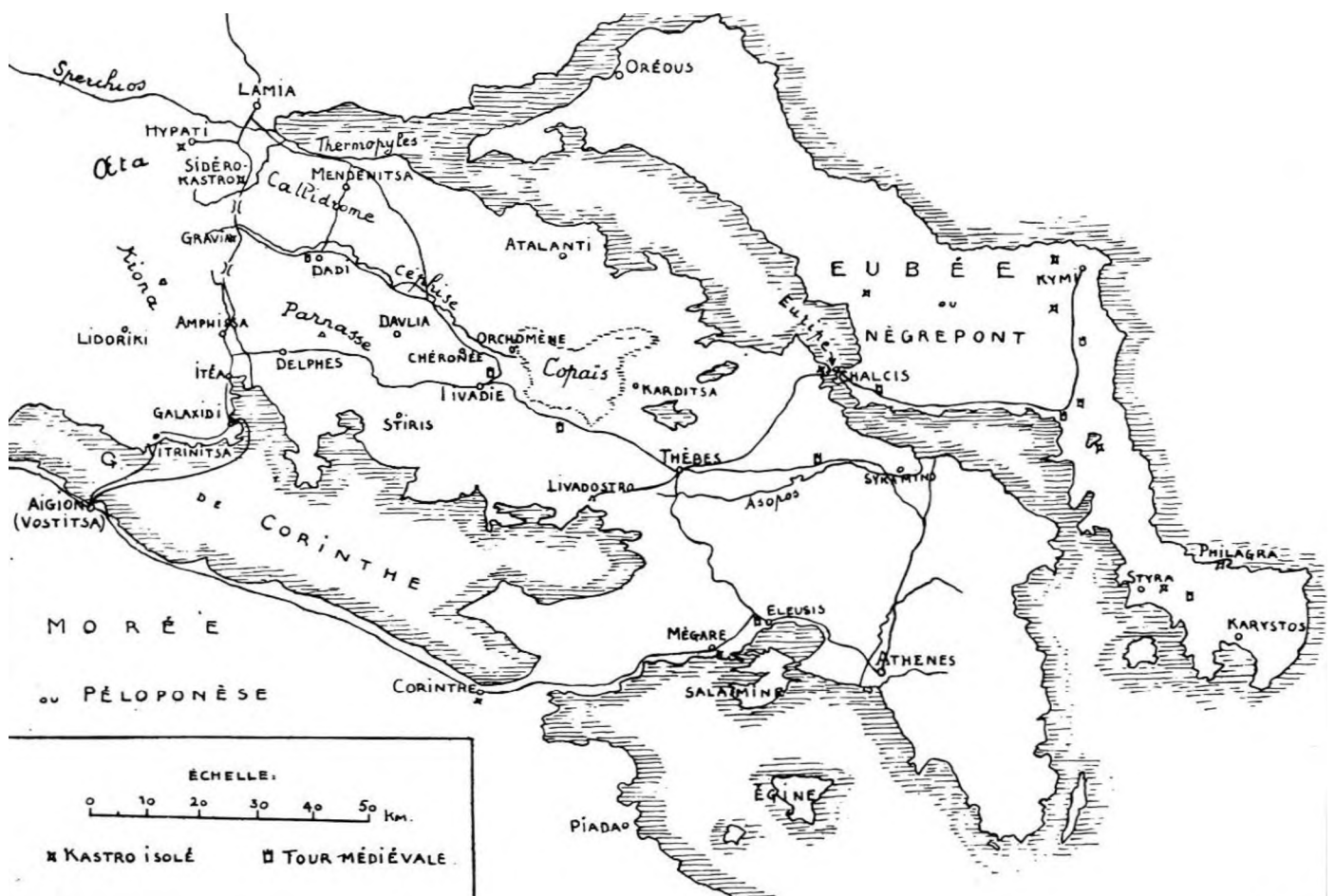
Αντικείμενο της μελέτης μου είναι οι μεμονωμένοι πύργοι που βρίσκονται εντός των ορίων του νομού Βοιωτίας. Στη Βοιωτία, όπως ήδη αναφέραμε, υπάρχει έντονο το στοιχείο της κατοίκησης και της ανθρώπινης δημιουργίας από πολύ νωρίς. Το πεδίο για τους μελετητές (αρχαιολόγους-αρχιτέκτονες) είναι εξαιρετικά πρόσφορο καθώς αρχαιολογικά τεκμήρια αυτής της ανθρώπινης δραστηριότητας συναντούμε συχνά σε αυτή τη περιοχή. Η επαλληλία ιστορικών στρωμάτων στις Ελληνικές πόλεις είναι στοιχείο σύνηθες και αυτό δυσχεραίνει ορισμένες φορές τις έρευνες. Στη περίπτωση των μεμονωμένων πύργων θα προσπαθήσουμε να αντιληφθούμε κατά πιο βαθμό ισχύει αυτή η επαλληλία ιστορικών στρωμάτων στους γύρω οικισμούς έτσι ώστε να αντιληφθούμε καλύτερα το ρόλο των πύργων και το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτοί κατασκευάστηκαν. Επίσης, όντας αρχιτέκτονας μελετητής, θα παρουσιάσω τα αποτελέσματα τις επιτόπιας έρευνάς μου στις κυριότερες θέσεις πύργων και θα καταθέσω ορισμένα συμπεράσματα τα οποία εξήχθησαν μετά την αποτύπωση των πύργων.

Τρεις ερευνητές-αρχαιολόγοι έχουν απασχοληθεί με το θέμα των πύργων στη περιοχή της Βοιωτίας. Αρχικά ασχολήθηκε ο γάλλος Antoine Bon όπου το 1937 δημοσίευσε το άρθρο του *Forteresses médiévales de la Grèce centrale*. Χωρίς να αποτυπώσει αρχιτεκτονικά τους πύργους έθεσε το ιστορικό πλαίσιο που κατά τη γνώμη του τους δημιούργησε θέτοντας τις

βάσεις για περαιτέρω έρευνα από επόμενους μελετητές. Εν έτη 1986, ο ιστορικός-αρχαιολόγος Peter Lock δημοσιεύει στο Annual British School of Athens το άρθρο του *The Frankish towers of Central Greece* το οποίο είναι ίσως η πιο συνολική δουλειά μέχρι σήμερα πάνω στους πύργους της Βοιωτίας. Αποτυπώνοντας σχεδιαστικά δύο από αυτούς και φωτογραφίζοντας τους η δουλειά του αποτελεί αναμφισβήτητα σημείο αναφοράς και αναμφίβολα θα ανακαλέσουμε το έργο του αρκετές φορές στη παρούσα μελέτη. Συμπληρωματικά στο έργο του Lock δρα το έργο του M. Langdon όπου με το άρθρο του *Mortared Towers of Central Greece - An Attic supplement* ολοκληρώνει τη μελέτη των μεμονωμένων πύργων που βρίσκονται στη περιοχή της Αττικής αλλά που δημιουργήθηκαν κάτω από το ίδιο θεσμικό και ιστορικό πλαίσιο μαζί με τους πύργους της Βοιωτίας. Πλούσιο ερευνητικό έργο άξιο αναφοράς είναι αυτό του John Bintliff καθώς από τη θέση του γενικού υπεύθυνου ενός μεγάλου ερευνητικού διατμηματικού προγράμματος με την ονομασία *Boeotia Project* στο οποίο συμμετέχουν τα πανεπιστήμια του Cambridge και του Durham της Αγγλίας εκπόνησε πλήθος μελετών για την αρχαιολογική κληρονομία της Βοιωτίας και έδωσε μία πιο σύγχρονη σκοπιά στο ιστορικό πλαίσιο των πύργων βασισμένη πάνω σε αρχαιολογικές έρευνες πεδίου.

Η έρευνα βασίζεται σε επιτόπιες παρατηρήσεις που είχα την ευκαιρία να κάνω κατά τις πυκνές επισκέψεις μου στην περιοχή τον τελευταίο χρόνο. Αρχικά κατέγραψα όλες τις ιστορικές βιβλιογραφικές αναφορές πάνω στο θέμα των πύργων της Βοιωτίας και κατανόησα τα συμπεράσματα που είχαν εξαγάγει οι διάφοροι προγενέστεροι ερευνητές. Εν συνεχεία έγινε η

αρχιτεκτονική αποτύπωση 9 πύργων που σύμφωνα με τις πηγές και τη βιβλιογραφία παρουσίαζαν μεγάλο ενδιαφέρον κυρίως λόγω της σχετικά καλής σωζόμενης κατάστασης σε σχέση με τους υπολοίπους. Θα πρέπει επίσης να τονιστεί η συνεισφορά του καθηγητή κ. Σταύρου Β. Μαμαλούκου που μου παραχώρησε τα στοιχεία της αποτύπωσής του για τον πύργο της Αλιάρτου (Μούλκι) ώστε να τον συμπεριλάβω και αυτόν στην έρευνά μου αλλά και επόπτευε την πορεία της εργασίας μου όποτε αυτό κρινόταν αναγκαίο. Εν συνεχεία η αποτύπωση των πύργων πήρε τη μορφή ψηφιακού αρχείου και εξήχθησαν συμπεράσματα με βάση τη μορφή των αρχιτεκτονικών στοιχείων αλλά και τη θέση των πύργων σε σχέση με την ευρύτερη περιοχή.

ΕΙΚ. 1

Το Πλαίσιο

Θα ήθελα επίσης να καταστήσω σαφές πως δε θα με απασχολήσουν οι αμυντικοί πύργοι που έχουν στο οχυρωματικό τους περίβολο μεγάλα φρούρια της εποχής. Η εργασία μου στοχεύει αποκλειστικά στους μεμονωμένους πύργους που βρίσκονται διάσπαρτοι στη βοιωτική γη και όχι στην ανάλυση πύργων που εντάσσονται σε οποιονδήποτε είδους οχυρωματικό μεσαιωνικό περίβολο αφού πρόκειται για αμυντικά έργα διαφορετικών προθέσεων.

- Γεωγραφικό Πλαίσιο

Ο νομός Βοιωτίας ανήκει στη Στερεά Ελλάδα και διοικητικά συνορεύει βορείως με το νομό Φθιώτιδας, δυτικά με το νομό Φωκίδας, ανατολικά με το νομό Ευβοίας και νοτίως με το νομό Αττικής. Τα γεωφυσικά του σύνορα είναι στα βορειανατολικά ο Βόρειος Ευβοϊκός κόλπος και στα νοτιοδυτικά με ο Κορινθιακός. Ουσιαστικά πρόκειται για την πεδιάδα της Κωπαΐδας η οποία περιβάλετε από διάφορα ορεινά συμπλέγματα όπως το όρος Παρνασσός, το όρος Ελικώνας, το όρος Πάρνηθα κ.α.. Επίσης στην περιοχή υπάρχουν δύο μεγάλα ποτάμια, ο Κηφισός, ο οποίος εκβάλλει στη Λίμνη Υλίκη και ο Ασωπός Ποταμός.

- Ιστορικό Πλαίσιο

Με τη πτώση της Ρώμης το 410 το δυτικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας διαχωρίστηκε σε τμήματα από τις εισβολές των βαρβαρικών

φύλλων που κατέβηκαν από το Βόρεια και την Βορειοανατολική Ευρώπη. Εντούτοις, ο Μεγάλος Κωνσταντίνος το 330 είχε μεταφέρει το ειδικό βάρος της αυτοκρατορίας προς τα ανατολικά ιδρύοντας την Κωνσταντινούπολη (παλαιότερη ονομασία Βυζάντιο και σήμερα Istanbul) και με αυτή του η κίνηση καθόρισε αποφασιστικά την διατήρηση της ρωμαϊκής σκέψης μέσα στους αιώνες. Ο πολιτισμός που σήμερα ονομάζουμε Βυζαντινός παρέμεινε το κέντρο της πνευματικής, οικονομικής και στρατιωτικής δύναμης του κόσμου παρόλο που οι πωλητές της αυτοκρατορίας αυτοαποκαλούνταν Ρωμαίοι.¹ Στη Βοιωτία μετά από αρχαιολογική έρευνα πεδίου βρέθηκαν κεραμικά που μας μαρτυρούν τη συρρίκνωση των οικισμών και των πόλεων κατά την περίοδο αυτή (ακόμη και οι μεγαλύτερες πόλεις όπως η Τανάγρα, οι Θεσπιές ή η Θήβα).²

Τον έβδομο και τον όγδοο αιώνα μία καινούργια δύναμη ξεκινάει την προέλασή της από την Αραβία, συντόμως κατορθώνει να κατακτήσει τις βόρειες ακτές της Αφρικής και περνώντας από το Γιβραλτάρ γίνεται κυρίαρχος της Ισπανίας και της Πορτογαλίας.³ Στον αντίποδα, η αποτυχημένες προσπάθειες του Αυτοκράτορα Ιουστινιανού να ανακαταλάβει το τμήμα της δυτικής αυτοκρατορίας, ο μεγάλος λιμός (Πανούκλα) που κτύπησε τη κυρίως Κωνσταντινούπολη, οι μεγάλες κλιματικές αλλαγές και η κάθοδος των Σλάβων που κατέλαβαν μεγάλο τμήμα του Βαλκανικού χώρου, σε συνδυασμό πάντα και με τη καινούργια Αραβική απειλή, δημιουργούσαν εξαιρετικά δυσοίωνες

¹ J. Bintliff, *Medieval and Post-Medieval*, 1208

² J. Bintliff, *The contribution of regional surface survey to Byzantine landscape history in Greece*, 128

³ J. Bintliff, *Medieval and Post-Medieval*, 1208

προοπτικές για το Βυζάντιο. Με τον συχνές και ασταμάτητες βαρβαρικές επιδρομές να αποτελούν ένα μόνιμο κίνδυνο, καθώς η αυτοκρατορία είχε ήδη υιοθετήσει τη στρατηγική των ανοικτών συνόρων, η άμυνα βασίστηκε στα κατά τόπους φρούρια και κάστρα που δημιουργήθηκαν με τη ουσιαστική συνδρομή του κράτους και η λογική τους βασιζόταν στην περιτοίχιση των πόλεων. Χαρακτηρίστηκε αναφέρουμε πώς έχει υπολογιστεί ότι τα έσοδα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά τον 7ο αιώνα ανέρχονταν περίπου στο ¼ εκείνων που είχε κατά τον 6ο. Δίνοντας μία ερμηνεία του γεγονότος σε σχέση με την εξεταζόμενη περιοχή της Βοιωτίας, θα λέγαμε πως αυτό οφείλεται κυρίως στη σημαντική πληθυσμιακή μείωση της βοιωτικής υπαίθρου, στον περιορισμό της αυτοκρατορικής επιρροής πάνω στη περιοχή της Κεντρικής Ελλάδος αλλά και στην εξαφάνιση αρκετών πόλεων και Ρωμαϊκών villas που αποτελούσαν τα κατά τόπους κέντρα. Συν τοις άλλοις, ο Ιουστινιάνειος λιμός μεταφέρθηκε στη Βαλκανική χερσόνησο όπου κατά καιρούς αφάνιζε τον ήδη αποδεδειγμένο πληθυσμό.⁴

Η αναστάτωση και η ανασφάλεια των βαρβαρικών επιδρομών κατά την Ύστερη Αρχαιότητα δημιούργησαν την ανάγκη νέων οχυρώσεων των αρχαίων πόλεων.⁵ Προς το τέλος του 8^{ου} αι., όταν η Μακεδονία και η Κεντρική Ελλάδα ανακαταλαμβάνονται από τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες

⁴ J. Bintliff, The contribution of regional surface survey to Byzantine landscape history in Greece, 129-130

⁵ Στ. Μαμαλούκος - Α. Καμπόλη, Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική των οχυρώσεων του Κάστρου της Λιβαδειάς, 16

περιορίζοντας τη Σλαβική επέκταση, θα λέγαμε ότι συναντούνται δύο είδη πόλεων:⁶

- Κάστρα : Συχνά τοποθετημένα πάνω σε λόφους ή σε άλλες οχυρές τοποθεσίες. Παράδειγμα τέτοιας οικιστικής ανάπτυξης η πόλη της Λειβαδιάς όπου τμήματα των τειχών της πόλεως χρονολογούνται από τη περίοδο του Ιουστινιανού.⁷
- Πόλεις του κάμπου : Λίγες στον αριθμό, πρόκειται για πόλεις όπου παρέμεινε ζωντανή η οικιστική δραστηριότητα τους από την εποχή της Αρχαιότητας συνυπολογίζοντας και τη συνεισφορά των Σλάβων εποίκων. Παραδείγματα τέτοιων πόλεων είναι η Άσκρα και η Αλίαρτος.⁸

Μετά το έτος 1000 οι πολιτικές ισορροπίες διαφοροποιούνται καθώς τα βασίλεια της χριστιανικής δύσης αλλά και οι πόλεις-κράτη της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας παρουσιάζουν μία εξαιρετική άνθιση τόσο οικονομικά όσο και στρατιωτικά. Οι πολεμοχαρείς φεουδάρχες και οικονομική ελίτ εκμεταλλευόμενη την παρακμή τόσο του Βυζαντίου όσο και του Ισλάμ (Αραβική Αυτοκρατορία) ξεκίνησαν οργανωμένες πολεμικές αποστολές, που της ονόμασαν Σταυροφορίες, προς τα ανατολικά με ουσιαστικό σκοπό την επέκτασή τους σε νέες σφαίρες επιρροής οικονομικών συμφερόντων.⁹ Στις 13

⁶ J. Bintliff, The contribution of regional surface survey to Byzantine landscape history in Greece, 131

⁷ Στ. Μαμαλούκος - Α. Καμπόλη, Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική των οχυρώσεων του Κάστρου της Λιβαδείας, 17

⁸ J. Bintliff, The contribution of regional surface survey to Byzantine landscape history in Greece, 131

⁹ J. Bintliff, Medieval and Post-Medieval, 1208

Απρίλιου του 1204 η Κωνσταντινούπολη πέφτει στα χέρια των Λατίνων. Το πλήγμα που είχε δεχτεί η αυτοκρατορία από στρατιωτικής, πολιτικής, οικονομικής και ηθικής πλευράς ήταν μεγάλο. Παρόλα αυτά ένα μήνα πριν, το Μάρτιο του ίδιου έτους, οι Φράγκοι ηγέτες μαζί με τους Βενετσιάνους στρατηγούς αποφασίζουν να ενώσουν τις δυνάμεις τους σε σκοπό την κατάκτηση της Ρωμανίας και της περιοχής του Αιγαίου. Όπερ και εγενετο. Τα συμμαχικά στρατεύματα αφότου αποβιβάστηκαν στη περιοχή του Μοριά (και συγκεκριμένα στην Ηλεία) κατέχτησαν τα εδάφη της Πελοποννήσου, Βοιωτίας, Αττικής και Εύβοιας ιδρύοντας ένα ανεξάρτητο κρατίδιο. Ο Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός (Boniface) φρόντισε να μοιράσει τη γη σε διάφορους ευγενείς (Φράγκους και Ιταλούς ιππότες) ένας από τους οποίους ήταν ο Othon de La Roche. Αυτός ίδρυσε το Δουκάτο των Αθηνών που εκτός από την Αττική και τη Βοιωτία συμπεριλάμβανε και μέρος της Αργολίδας. Το υπόλοιπο μέρος της Πελοποννήσου ήταν κάτω από την εξουσία του Geoffrey A' de Villehardouin όπου το 1205 είχε ιδρύσει το Πριγκιπάτο της Αχαΐας.¹⁰

Φραγκικά κάστρα άρχισαν να κατασκευάζονται σε όλη την έκταση της Ελλάδος¹¹ που ή αποτελούσαν τη κατοικία σημαντικών βαρόνων (λ.χ. Χλεμούτσι, Ακρόπολη Αθηνών, Θήβα) είτε φυλούσαν μία στατιγική τοποθεσία κοντά κάποιο θαλάσσιο ή χερσαίο δίαυλο (λ.χ. Ακροκόρινθος, Μονεμβασία). Η επιβολή των οχυρών ήταν τόσο δραστική στο περιβάλλον τους και αντιπροσώπευε τόσο φυσικά όσο και συμβολικά την επικυριαρχία μίας ξένης

¹⁰ D. Jacoby, *The Latin Empire of Constantinople and the Frankish states in Greece*, 525-527

¹¹ Περισσότερα για τα κάστρα που κατασκευάστηκαν στον ελλαδικό χώρο στο P. Lock, *Castles in Latin Greece*

στρατιωτικής αριστοκρατίας πάνω σε έναν σαφώς μεγαλύτερο αγροτικό πληθυσμό.¹²

Οι γαιοκτησίες των Φράγκων και Βενετσιάνων ευγενών και ιπποτών ήταν ένα μέσω επιβολής του φεουδαρχικού προτύπου πάνω στο οποίο βασίστηκε η άσκηση της εξουσίας προς τις κατεκτημένες εθνότητες.¹³ Η Λατινική κατοχή έβαλε τέλος στο μέχρι τότε ισχύον σύστημα επικυριαρχίας που βασιζόταν στον κυρίαρχο ρόλο των Αρχόντων οι οποίοι ασκούσαν εξουσία σε μεγαλύτερο βαθμό από τους Λατίνους ιππότες. Ενώ οι Βυζαντινοί Άρχοντες καθόριζαν απολύτως το είδος της παραγωγής χαρακτηριζόντουσαν από οικογενειοκρατία οι Φράγκοι συνεχιστές τους ενδιαφερόντουσαν μόνο για την είσπραξη των φόρων.¹⁴ Δεν είναι και λίγες οι περιπτώσεις όπου οι Λατίνοι παντρεύοντουσαν Ελληνικής καταγωγής πάροικους καθώς αυτό αλώςτε ήταν και λογική του αυτοκράτορα για τη καλύτερη διοίκηση της αυτοκρατορίας. Απαγόρευε στους Σταυροφόρους ιππότες του να φέρνουν στην εκστρατεία μαζί της οικογένειές τους ούτως ώστε να είναι φυσικό επόμενο να συνάξουν σχέση με το γηγενή πληθυσμό.¹⁵

Οι κάτοικοι των οικισμών αυτών καλλιεργούσαν τη γη ως πάροικοι (villani) και διέθεταν το προϊόν της για την επιβίωση των επικυριάρχων, είτε αυτοί ήταν οι Φράγκοι είτε οι Καταλανοί. Η οργάνωση της γεωργικής παραγωγής κατά την εποχή του Φραγκικού Δουκάτου είχε στηριχθεί στον

¹² J. Bintliff, *The archaeology of Frankish-Crusader society in Greece*, 419

¹³ J. Bintliff, *The archaeology of Frankish-Crusader society in Greece*, 419

¹⁴ D. Jacoby, *The Latin Empire of Constantinople and the Frankish states in Greece*, 539

¹⁵ D. Jacoby, *The Latin Empire of Constantinople and the Frankish states in Greece*, 542

κατακερματισμό της γης σε μικρούς φεουδαρχικούς κλήρους. Οι φεουδάρχες φρόντιζαν για την καλλιέργεια των γαιών και ήταν υπεύθυνοι για τη συγκομιδή των φόρων.¹⁶ Εάν ενστερνιστούμε το γεγονός πως οι διάσπαρτοι πύργοι που απατούνται ακόμη και σήμερα στην Αττική και τη Βοιωτία είναι σημάδια αυτού του φεουδαρχικού ελέγχου των Φράγκων πάνω στις Ελληνο-Σλαβικές εθνότητες που κατοικούσαν τότε στις περιοχές αυτές,¹⁷ παρόλα αυτά η διαρκής μείωση του πληθυσμού τους μέχρι και τα τέλη του 13^{ου} αι. οδήγησε σε δραστικά μέτρα το Δούκα των Αθηνών όπου εφήρμοσε μέτρα ευρείας κλίμακας για την επαναποίκησης της γης από Αλβανικές εθνότητες.

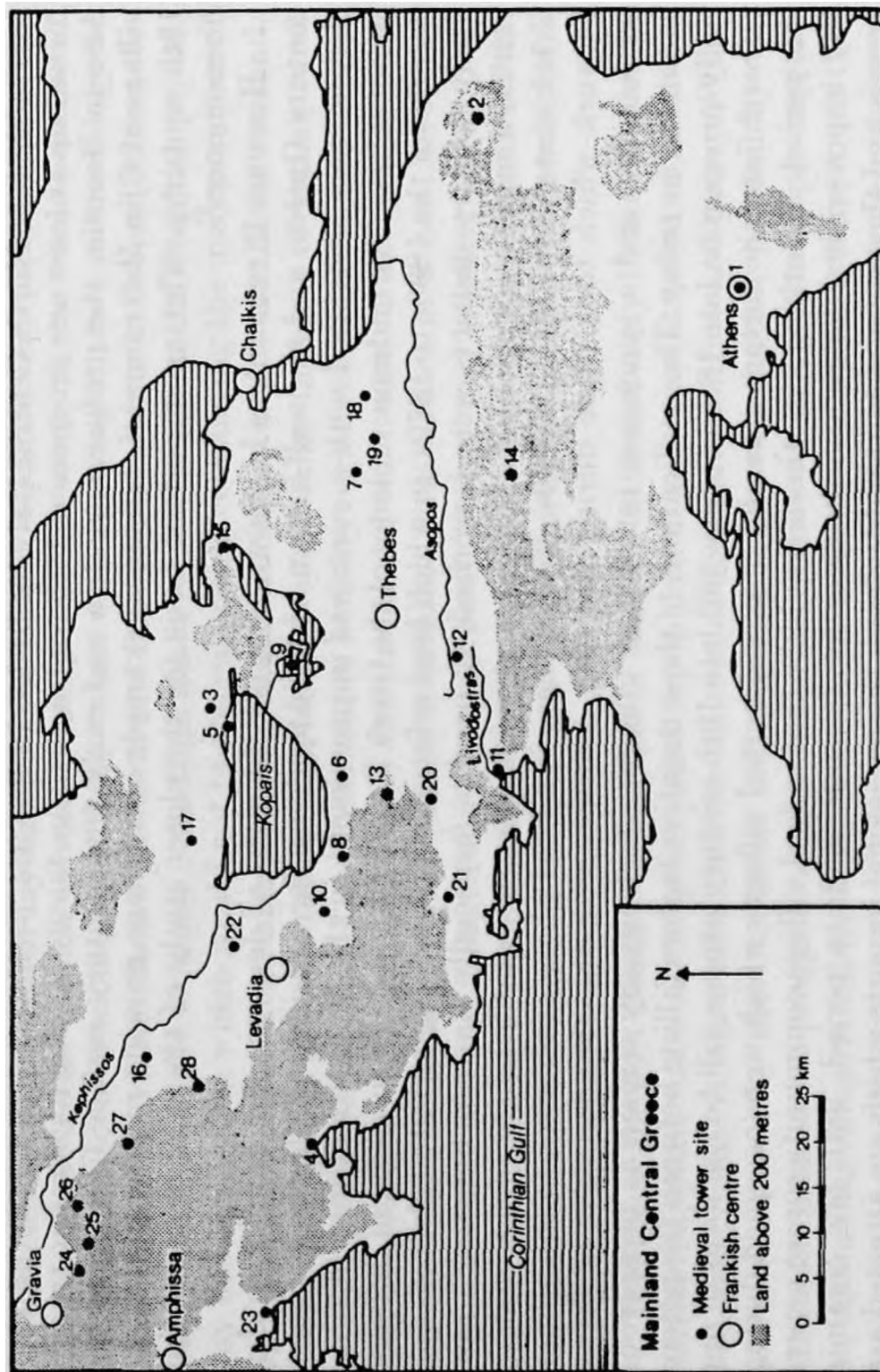
Αυτή η πολιτική ακολουθήθηκε και από τους Οθωμανούς όταν κατέλαβαν την περιοχή περί τα μέσα του 14^{ου}.¹⁸ Το πρώτο σωζόμενο κατάστιχο για τη Βοιωτία του 1466 αντικατοπτρίζει τη καταστροφική κατάρρευση των ελληνικών πληθυσμών ως αποτέλεσμα πολέμων και επιδημιών πανώλης κατά το 14ο αι.. Επίσης μαρτυρά την υπό Φράγκους και τους Οθωμανούς προγραμματισμένη εγκατάσταση πληθυσμών, με την οργανωμένη αποίκηση της εγκαταλειμμένης υπαίθρου, καλώντας αλβανικές κοινότητες. Εάν αφαιρέσουμε αυτούς τους νέους αποίκους από το προσκήνιο, βλέπουμε ότι περισσότεροι από τα 2/3 των βυζαντινών-φράγκικων οικισμών πρέπει να είχαν εγκαταλειφθεί, πιθανώς κατά τη διάρκεια του 14ου αι.. Το

¹⁶ Ν. Κοντογιάννης, *Ανιχνεύοντας την Καταλανική Βοιωτία: Η αμυντική οργάνωση του Δουκάτου των Αθηνών κατά τον 14ο αιώνα*, 80

¹⁷ P. Lock, *The Frankish towers of Central Greece*, 110

¹⁸ Εξαιρετικά στοιχεία αντλούνται από τα αναλυτικά Οθωμανικά κατάστιχα που χρησιμοποιούνταν για τη συλλογή των φόρων. Για περισσότερες σχετικά με την κατανομή των εθνοτήτων στο J. Bintliff, *Current Research on the Settlement of Boeotia in the Medieval and Early Modern Era The Boeotia Village History Project*, 222-226

μεγάλο μέγεθος των λίγων χωριών που συνέχισαν να κατοικούνται, όπως η Παναγιά, πρέπει να αντικατοπτρίζει το ρόλο τους ως κοινοτικών προσφύγων από ευρύτερες περιοχές.¹⁹

Εικ. 2

¹⁹ J. Bintliff, Η Βοιωτία στην Οθωμανική περίοδο, 31

Η Μελέτη της Αρχιτεκτονικής

- Γενικά – Εισαγωγικά

Στη Βοιωτία συναντούμε μεγάλο αριθμό αμυντικών οχυρώσεων δείγμα της σημαντικότητας της περιοχής κατά τον 13^ο-14^ο αι. αλλά και της έκρυθμης κατάστασης.²⁰ Όπως ήδη τόνισα η εργασία μου στοχεύει αποκλείστηκα στους μεμονωμένους φεουδαρχικούς²¹ πύργους που βρίσκονται διάσπαρτοι στη βοιωτική γη και όχι στην ανάλυση πύργων που εντάσσονται σε οποιονδήποτε είδους οχυρωματικό μεσαιωνικό περίβολο αφού πρόκειται για αμυντικά έργα διαφορετικών προθέσεων. Φυσικά οι οχυρώσεις αυτής της κλίμακας δε μπορούσαν να αναχαιτίσουν ή να εμποδίσουν τη διέλευση μεγάλων στρατών. Μπορούσαν μόνο να προβάλλουν αντίσταση σε μικρής κλίμακας επιδρομές, να επιβάλλουν τον έλεγχο του φεουδάρχη και να προστατέψουν τον κοντινό πληθυσμό σε εποχές έντονης ανασφάλειας και διαρκών συρράξεων.²² Αρχικά οι ερευνητές του θέματος, με κυριότερο τον Α. Βον, είχαν συνδέσει τη κατασκευή τους με τον έλεγχο οδικών και εμπορικών αρτηριών της εποχής.²³ Αν και είναι γενικώς αποδεκτό από τους ιστορικούς ερευνητές ότι πρόκειται για κατασκευάσματα των Φράγκων εντούτοις και εκεί δε μπορούμε να είμαστε

²⁰ Συνολικά περί αμυντικών οχυρώσεων στο Ν. Κοντογιάννης, Ανιχνεύοντας την Καταλανική Βοιωτία: Η αμυντική οργάνωση του Δουκάτου των Αθηνών κατά τον 14ο αιώνα

²¹ Κατά τον Ρ. Lock

²² S. Gerstel - M. Munn, , A late medieval settlement at Pannakton, 222-223

²³ Βον, Forteresses médiévales de la Grèce centrale, 148

βέβαιοι καθώς ορισμένοι από τους πύργους αυτούς τοποθετούνται χρονικά τη περίοδο της πρώιμης Τουρκοκρατίας.²⁴

Ο P. Lock όταν επιχειρήσει να καταγράψει τους πύργους είχε καταλήξει πως ο αριθμός τους ανερχόταν στους 28.²⁵ Εντούτοις, σύμφωνα με τον M. Langdon υπάρχουν άλλοι 3 πύργοι στη Βοιωτική γη που δε σημειώθηκαν από τον Lock. Όμως η πλειονότητα των πύργων διασώζονται σε ερειπώδη κατάσταση γεγονός που δυσχεραίνει την εξαγωγή συμπερασμάτων, την κατάταξή τους σε κατηγορίες αλλά και την ανάγνωση της αρχιτεκτονικού λεξιλογίου.

- Κτηριολογία και Τυπολογία

Σε γενικές γραμμές οι εξεταζόμενοι πύργοι θα λέγαμε πως δε παρατηρούνται σε εξαιρετικά μεγάλο υψόμετρο ούτε πως χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερη γεωφυσική οχύρωση. Συνήθως συναντούνται δίπλα σε κάποιο σχετικά χαμηλό ύψωμα στα περίχωρα κάποιου οικισμού και ορισμένες φορές η μία τους πλευρά είναι κοντά σε κάποιο γκρεμό. Αναμφίβολα έχουν μεγάλη ικανότητα διόπτευσης τόσο από πλευράς βάθους πεδίου όσο και ακτίνα παρατήρησης.

Σε σχέση με τις μεταξύ τους θέσεις θα λέγαμε πως έχουμε δύο κύριες κατηγορίες:

²⁴ M. Langdon, Mortared Towers of Central Greece. An Attic supplement, 496

²⁵ P. Lock, The Frankish towers of Central Greece, 102

A) Πύργοι που ακολουθούν μία **γραμμική λογική χωροθέτησης**, κατασκευασμένοι συνήθως σε σχετικά ψηλούς λόφους παραπλεύρως από κάποια κεντρική οδική αρτηρία της εποχής.

Η πρώτη κατηγορία αναφέρεται κυρίως στους πύργους που βρίσκονται παραπλεύρως της οδικής-εμπορικής αρτηρίας που συνέδεε την Αθήνα με τη Θήβα, τη Λειβαδιά και τη Λαμία. Σε αυτοί ανήκουν οι πύργοι του Αγ. Βλάση (ακρόπολη του Πανοπέα), του Θουρίου, του Παρορίου, της Αμφίκλειας και του Λάιλια.²⁶ Το βασικό κριτήριο στη χωροθέτησή τους ήταν η μεγάλη ικανότητα κατόπτευσης αλλά και η οχυρή γεωγραφική θέση τους. Είναι χαρακτηριστικό πως όλοι τους σχετικά απέχουν από οικιστικά σύνολα και είχαν ικανότητα διόπτευσης αναμεταξύ τους. Ενδεχομένως με κάποιο σύστημα πυρσών (φρυκτωρίες) να ήταν δυνατή η επικοινωνία τους προκειμένου τα μεγαλύτερα κάστρα της Λειβαδιάς, της Θήβας ή της Άμφισσας (Σάλωνα) να προειδοποιηθούν εγκαίρως για την οποιαδήποτε επερχόμενη εχθρική απειλή.²⁷

B) **Μεμονωμένοι πύργοι** οι οποίοι βρίσκονται συνήθως κοντά σε κάποια οικιστική εγκατάσταση και όχι απαραίτητως σε κάποιο ψηλό λόφο.

Η δεύτερη κατηγορία αναφέρεται σε πύργους οι οποίοι κατασκευάστηκαν σε όχι κάποια ιδιαίτερα οχυρή τοποθεσία αλλά το κύριο

²⁶ Συνολικά 5 (αν και οι δύο τελευταίοι ανήκουν γεωγραφικά στο νομό Φωκίδος αναφέρονται στα πλαίσια αυτής της εργασίας καθώς ανήκουν στην κοινή ενότητα με τους τρεις που είναι κατασκευασμένοι στη Βοιωτία).

²⁷ P. Lock, The Frankish towers of Central Greece, 101

χαρακτηριστικό τους ήταν η εγγύτητα τους με κάποιο κοντινό οικισμό.²⁸ Αυτή είναι και η μεγαλύτερη από τις τρεις κατηγορίες καθώς σε αυτήν ανήκουν οι πύργοι του Γλά, Αλιάρτου (Μούλκι), Άρματος, Υψηλάντη, Υλίκης, Κορώνειας, Μελισσοχωρίου, Παναγιάς, Παραλίμνης, Πύργου, Σχηματαρίου, Τανάγρας, Θεσπιών και Θίσβης.²⁹ Βασικό στοιχείο για την κατάταξή τους είναι τα ευρήματα του J. Bintliff σχετικά με το Boeotia Project^{30 31} όπου κατέδειξε την ύπαρξη οικισμών σε κοντινή απόσταση από την τοποθεσία των πύργων. Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση του μεσαιωνικού πύργου δίπλα από το χωριό Παναγιά όπου καταδεικνύει τη εξάρτηση ανάμεσα στην τοποθεσία του πύργου και τη σημασία του στη ευρύτερη περιοχή οικιστικής ανάπτυξης.³² Αυτή η κατηγορία πύργων είναι που σηματοδοτεί την εφαρμογή του φεουδαρχικού συστήματος διακυβέρνησης που εφαρμόστηκε για τη διοίκηση της περιοχής. Αναμφίβολα εξυπηρετούσαν και αμυντικό ρόλο καθώς επίσης και ρόλο παρατήρησης όμως το γεγονός πως δεν είναι δυνατή η οπτική επαφή τους, κάτι στο οποίο θα συντελούσε στη ταχύτερη διάδοση πληροφοριών διαμέσου σημάτων, είναι βασικό έτσι ώστε να υποθέσουμε πώς

²⁸ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα κατάλοιπα οικισμού κοντά στους πύργους στο J. Bintliff, *The archaeological investigation of deserted medieval and post-medieval villages in Greece* και στο βλ. J. Bintliff, *The archaeology of Frankish-Crusader society in Greece*, 421 (Η περίπτωση του πύργου της Κληματαριάς Βοιωτίας).

²⁹ Συνολικά 14 πύργοι

³⁰ J. Bintliff, *The Boeotia project 1992-93*

³¹ J. Bintliff, *Reflections on nine years with the Bradford-Cambridge Boeotia Project*

³² Εφόσον είχε βρεθεί η καταλληλότερη οχυρή τοποθεσία για τον πύργο μετά την κατασκευή αυτού ολόκληρο το χωριό της Παναγιάς μετακινήθηκε κατά 1 χιλιόμετρο μακρύτερα προκειμένου να είναι εποπτεύσιμη η έκταση από τον φεουδαρχικό πύργο. Στο J. Bintliff, *Reconstructing the Byzantine countryside*, 44

ο κύριος λόγος ύπαρξής τους ήταν να αποτελούν το επίκεντρο φεουδαρχικών κλήρων.³³

Γ) Παράκτιοι πύργοι σε κάποιο παράκτιο ύψωμα.

Στη τελευταία κατηγορία απαντούμε πύργους που η κύρια χρήση τους ήταν η παρατήρηση θαλάσσιων δρόμων για τη φύλαξη λιμανιών. Σε αυτή ανήκουν μονάχα οι δύο πύργοι στην Αντίκυρα και στο Σίζι (Λιβαδόστρα). Το λιμάνι της Αντίκυρας πιθανότατα είχε σχέσεις με το διοικητικό και οικονομικό κέντρο στα Σάλωνα (σημερινή Άμφισσα) αλλά και το λιμάνι της Λιβαδόστρας ήταν το κυρίως λιμάνι που από εκεί τα εμπορεύματα έφευγαν για το Μπρίντιζι και τη Δύση.³⁴

- Τυπολογία

Αν και η κακή κατάσταση διατήρησης των πύργων θα λέγαμε πως δε μας αφήνει αρκετά περιθώρια για σαφή συμπεράσματα από πλευρά τυπολογίας, εντούτοις θα επιχειρηθεί μία προσπάθεια οι 19 στο σύνολό τους πύργοι να ενταχθούν σε μία κεντρική κατηγορία με τα γενικά χαρακτηριστικά των πύργων αυτών. Τα επιμέρους χαρακτηριστικά ορισμένων από τους πύργους δίνονται προς το τέλος αυτής της εργασίας.

³³ P. Lock, The Frankish towers of Central Greece, 110

³⁴ P. Lock, The Frankish towers of Central Greece, 108

Αρχικά οι πύργοι είναι όλοι τετραγωνικής κατόψεως με γενικές διαστάσεις περίπου τα 8,5 μέτρα.³⁵ Τα πάχη των τοίχων τους διαφέρουν από πύργο σε πύργο, από 1,45 μ. (Πύργος Πανοπέα) και έως τα 2,15 μ. (Πύργος Παρορίου) και συνήθως υπάρχει μία μικρή σταδιακή μείωση στο πάχος του τοίχου στους πιο πάνω ορόφους καθώς εκεί χρησιμοποιούνται και μικρότεροι λίθοι στη κατασκευή. Κανένας πύργος δε σώζεται στο αρχικό τους ύψος.

Οι πύργοι της Αλιάρτου (Μούλκι), του Υψηλάντη και στο Σίζι (Λιβαδόστρα)³⁶ έχουν μεγαλύτερο ύψος από τους υπολοίπους, το οποίο κάποτε έφτανε τα 14-15 μέτρα και αποτελούνταν από τρεις ορόφους (ισόγειο και τρεις ακόμη ορόφους). Εντούτοις δε θα πρέπει να αποκλείσουμε το γεγονός πως οι υπόλοιποι πύργοι μπορεί να ήταν διώροφοι, όμως η σωζόμενη κατάστασή τους δε μας επιτρέπει να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα. Το ισόγειο αποτελείται πάντα από έναν χώρο με κάλυψη θολωτή, τις περισσότερες φορές χωρίς ανοίγματα. Στους ορόφους ο χώρος μπορεί να διαιρείται με έναν πλίνθινο μεσότοιχο και τα ανοίγματα είναι σαφώς περισσότερα. Σε ορισμένους πύργους δεν συναντούνται ανοίγματα σε όλες τις πλευρές αλλά μονάχα προς τις κατευθύνσεις που τους ενδιέφερε περισσότερο η εξωτερική διόπτευση. Αυτό δε γινόταν μόνο για λόγους άμυνας προς τους εξωτερικούς εισβολείς αλλά και γιατί με αυτή τη κατασκευή επιτυγχανόταν δροσιά τους καλοκαιρινούς μήνες και μείωση του εξωτερικού

³⁵ Οι γενικές διαστάσεις της κατόψεως ποικίλουν από 7,10 μ. έως 9,50 μ.

³⁶ Για το ύψος του πύργου στο Σίζι πληροφορούμαστε από τη καταγραφή του όπου αναφέρει σωζόμενο ύψος τα 12 μ. Πιθανόν τα επόμενα χρόνια ο πύργος να κατέπεσε σε μεγάλο ποσοστό. P. Lock, *The Frankish towers of Central Greece*, 117

κρύου κατά τους χειμερινούς.³⁷ Συνήθως η είσοδος στο εσωτερικό του πύργου γινόταν από κάποιον όροφο μέσω ενός συστήματος ξύλινων εξωστών και κλιμάκων ούτως ώστε ανά πάσα στιγμή, με την αφαίρεση κάποιας ξύλινης ανεμόσκαλας, να μην είναι δυνατόν ο επιτιθέμενος να εισέλθει. Ο τελευταίος όροφος ήταν συνήθως καμαροσκέπαστος δημιουργώντας από πάνω του ένα σταθερό δώμα για την υπεράσπιση του πύργου από τους φρουρούς.

Επάλξεις στο στηθαίο του δώματος σώζονται μόνο στο πύργο της Λιβαδόστρας αλλά αν κοιτάξουμε παραδείγματα από τους Βενετσιάνικους πύργους της Ευβοίας θα παρατηρήσουμε πως είναι πιθανόν σχεδόν όλοι να είχαν επάλξεις, και όχι ένα απλό μονοκόμματο στηθαίο, αλλά ενδέχεται να καταστράφηκαν με τη πάροδο των ετών.³⁸

- Κατασκευή και Μορφολογία

Ο πύργος έχει μία μονολιθική μορφή με αυστηρά τετράγωνη κάτοψη η οποία αποτελείται από λαξευμένους ανεπίχριστους λίθους στα δύο πρόσωπα της τοιχοποιίας και στο μεσοδιάστημα από γεμίσματα αργολιθοδομής. Οι μόνοι καλολαξευμένοι λίθοι είναι τα αγκωνάρια που συνθέτουν τις τέσσερις γωνίες του και στα πλαίσια των ανοιγμάτων (απουσία λιθανάγλυφων στοιχείων). Η υπόλοιπη τοιχοδομή αποτελείται από μικρότερους ημιλαξευτούς

³⁷ P. Lock, The Frankish towers of Central Greece, 104

³⁸ Για τους πύργους της Ευβοίας στο P. Lock, The towers of Euboea. Lombard or Venetian, agrarian or strategic

λίθους που ανάμεσά τους παρεμβάλλονται πλίνθοι. Ο πύργος που αποτελεί εξαίρεση σε αυτό τον κανόνα είναι οι πύργος της Θίσβης όπου προέρχεται από επαναχρησιμοποίηση και συμπλήρωση τμημάτων του αρχαίου πύργου που βρισκόταν σε μέτρια κατάσταση στο περίβολο της αρχαίας πόλεως³⁹. Παρόλα αυτά ο αρχαίος λαξευμένος λίθος επαναχρησιμοποιείται κατά κόρον και σε άλλους πύργους είτε όπως βρέθηκε είτε βελτιώνοντας τις ακμές του με μερική λάξευση.

Δε γίνεται σαφές από την εξωτερική όψη τους η διάθρωση των ορόφων τους και το μοναδικό μεγάλο άνοιγμα ήταν αυτό της εισόδου που συνήθως βρισκόταν σε όροφο. Από της τρύπες 10X10 που έχουν σε διάφορα σημεία είναι δυνατό αν υποθέσουμε πως κάποτε υπήρχε ένα σύστημα από ξύστεγες (ξύλινοι εξώστες) διάμεσο των οποίων γινόταν η είσοδος στο εσωτερικό. Χρήση του ξύλου υπήρχε και στα χωρίσματα των ορόφων αφού τα ξύλινα δοκάρια του πατώματος (πατόξυλα) εδραζόντουσαν σε μία υποχώρηση της εσωτερικής πλευράς του τοίχου δημιουργώντας μια σταθερή βάση για το πάτωμα⁴⁰.

Το ισόγειο που ήταν πάντα θολωτό σπανίως είχε ανοίγματα και η κάλυψή του γινόταν από ημιλαξευτούς θολίτες όπου πάνω από το εξωράχιο τους γινόταν γέμισμα με λάσπη και αργολιδοδομή. Σε όλες τις περιπτώσεις χρησιμοποιούταν ξύλινο καλούπι για την κατασκευή του θόλου αφού είναι

³⁹ Ενώ υφιστάμενοι αρχαίοι πύργοι βρισκότουσαν σε οχυρές τοποθεσίες που επιθυμούσαν οι Φράγκοι να φτιάξουν και εκείνοι με τη σειρά κάποιον πύργο εντούτοις δεν επαναχρησιμοποιήθηκαν οι αρχαίοι παρά μόνο σε αυτή την περίπτωση. Περίπτωση πύργου Γλά, Άρματος, κ.α.

⁴⁰ Στις περιπτώσεις που αυτή η μείωση πάχους του εξωτερικού τοίχου απουσιάζει τα πατόξυλα εδράζοντας σε δοκοθήκες με αφαίρεση λίθων από την τοιχοποιία.

εμφανής οι σκαλότρυπες⁴¹ στις οποίες έμπαιναν τα ξύλινα δοκάρια που κρατούσαν το καλούπι του θόλου.

Τα ανοίγματα στην επιφάνεια των πύργων είναι στενά με πλάτος όχι μεγαλύτερο των 12-20 εκατοστών και σε ύψος που κυμαίνεται από 35 έως 40 πόντους. Εσωτερικώς ήταν τοξωτά με πρέκι που αποτελείτο από δύο ή τρεις θολίτες και έφταναν σε πλάτος τα 80 εκατοστά. Τοξωτή ήταν και η είσοδος του πύργου που συνήθως ήταν πλάτους 1 μέτρου. Το ξύλινο πορτόφυλλο φερόταν σε στροφέα που βρισκόταν στο ξύλινο πρέκι πίσω από το τοξωτό πλαίσιο του ανοίγματος.

- Συμπεράσματα

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές πως αναφερόμαστε σε μία «αρχιτεκτονική του αναγκαίου». Η απουσία διακοσμητικών-λιθανάγλυφων στοιχείων και επιμελημένων κατασκευών μας δηλώνει ότι πρόκειται για ένα οχυρωματικό έργο που στοχεύει αποκλειστικά στη προφύλαξη των ενοίκων του. Στοιχεία που να παραπέμπουν στη χρήση οχυρωματικών μηχανών (βαλλίστρες) δεν υπάρχουν. Συνεπώς οι αμυνόμενοι χρησιμοποιούσαν τα λιγοστά και στενά ανοίγματα ως τοξοθυρίδες στην οποιαδήποτε εχθρική απειλή. Από τα παραπάνω καταλήγουμε στη δυσκολία χρονολόγησης των πύργων καθώς δεν έχουμε συγκριτικά στοιχεία τα οποία θα μας επέτρεπαν να συγκεκριμενοποιήσουμε τη χρονολογία κατασκευής τους. Σύμφωνα με τον

⁴¹ Με συνήθη διατομή ξύλου 12X17 εκατοστά

Langdon⁴² δεν υπάρχει αμφιβολία πως οι πύργοι είναι φράγκικοι αφού οι πύργοι που κατασκευάζονταν από τους Οθωμανούς εξυπηρετούσαν σχεδόν αποκλειστικά την ανάγκη στέγασης του εκάστοτε Αγά (ayan) και η αμυντική τους ικανότητα ήταν αρκετά μικρότερη.

Γενικά τα συνολικά ωφέλιμα τετραγωνικά του εκάστοτε βοιωτικού πύργου δε ξεπερνούσαν τα 60⁴³ γεγονός που καθιστούσε τη συμβίωση σε ένα τόσο μικρό χώρο αφόρητη, ειδικά εν καιρό πολιορκίας. Βεβαίως δεν έχουμε αναφορές ή ενδείξεις για αριθμό ατόμων που διέμεναν σε κάθε πύργο, αλλά γνωρίζουμε σίγουρα πως θα φιλοξενούσε τον εκάστοτε φεουδάρχη-ιππότη μαζί με την οικογένειά του. Εγκαταστάσεις υγιεινής (τουαλέτα) έχουν παρατηρηθεί μόνο στο πύργο της Τανάγρας αλλά τζάκι πρέπει να είχαν αρκετοί εξ αυτών.

Ο καμαροσκέπαστος ισόγειος όροφος το πιθανότερο ήταν να χρησίμευε ως αποθήκη για τη φύλαξη τροφίμων και εφοδίων⁴⁴. Τέτοιου είδους κατασκευή μοιάζει με τις κιστέρνες σε άλλα έργα οχυρωματικού χαρακτήρα, όμως η απουσία τόσο υδραυλικού κονιάματος (άσβεστος με κουρασάνι) όσο και αγωγών συλλογής όμβριων υδάτων στο εσωτερικό της τοιχοποιίας δε μας δίνουν στοιχεία πως επρόκειτο για δεξαμενές νερού. Αφού δεν υπήρχε εξωτερική πρόσβαση, η είσοδος στον ισόγειο χώρο γινόταν από ένα τετραγωνικό άνοιγμα στο δάπεδο του πρώτου ορόφου και με τη βοήθεια μίας

⁴² M. Langdon, *Mortared Towers of Central Greece. An Attic supplement*, 497

⁴³ Περίπου 20 τετραγωνικά μέτρα ο όροφος

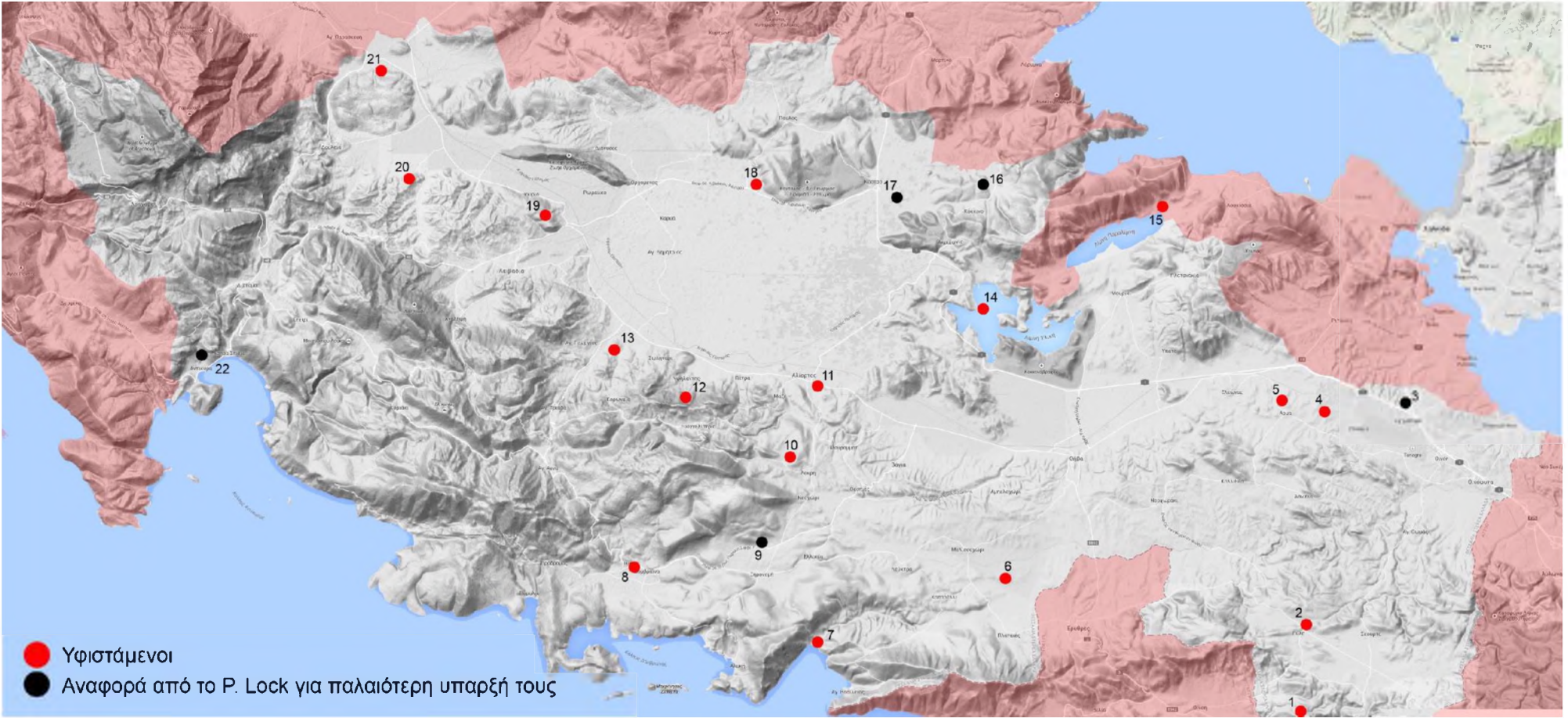
⁴⁴ Ο Bintliff υποστηρίζει πως ο χώρος αυτός μπορεί να προοριζόταν και για την συλλογή γεωργικών προϊόντων που προέρχονταν από την είσπραξη των φόρων από τους κατά τόπους αγρότες, στο J. Bintliff, *The archaeology of Frankish-Crusader society in Greece*, 419

ξύλινης ανεμόσκαλας. Την ίδια μέθοδο πρέπει να χρησιμοποιούσαν και για να μεταφέρονται από όροφο σε όροφο καθώς σε κανένα πύργο δεν υπάρχει λίθινη κλίμακα στο πάχος των τοίχων. Κατά τον Bintliff⁴⁵ ο όροφος που ήταν η είσοδος του πύργου χρησίμευε για τη συζήτηση και διεκπεραίωση υποθέσεων δημοσίου ενδιαφέροντος, όπως αίθουσα τοπικού δικαστηρίου ή χώρος συνάθροισης των φοροεισπρακτών και των αξιωματικών με τον φεουδάρχη.

Εικ. 3

⁴⁵ J. Bintliff, *The archaeology of Frankish-Crusader society in Greece*, 425

1. Πάνακτον

Το Πάνακτον ήταν σημαντικό αρχαίο Αθηναϊκό οχυρό στην περιοχή της δυτικής Πάρνηθας. Έλεγχε μία από τις κύριες ορεινές διαβάσεις από την Αττική προς τη Βοιωτία και βρισκόταν στο μέσο περίπου της διαδρομής Αθήνα-Θήβα. Τα ερείπια του φρουρίου βρίσκονται σε ένα πλάτωμα 1,5 χλμ. δυτικά του χωριού Πράσινου στα Δερβενοχώρια. Όμως, περί τα τέλη του 14ου αιώνα-αρχές 15ου, δηλαδή επί Φραγκοκρατίας, αναπτύχθηκε ένας μεσαιωνικός οικισμός. Δεν γνωρίζουμε ποιοι ακριβώς ήταν οι κάτοικοι και οι άρχοντες του οικισμού ούτε την ιστορία του. Πάντως από τον οικισμό, ο οποίος πρέπει να εγκαταλείφθηκε τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας, σώζονται υπολείμματα διαφόρων κτισμάτων και μιας εκκλησίας αλλά όχι οχυρωματικές κατασκευές καθώς τα αρχαία τείχη επαρκούσαν για την άμυνα. Το μόνο οχυρωματικό στοιχείο από τη μεσαιωνική περίοδο είναι ο περί ου ο λόγος πύργος στην κορυφή του φρουρίου.

Ο πύργος έχει διαστάσεις 6,64Χ6,69 με πάχος τοίχων 1,4 μ. και είναι ο μικρότερος από όλους τους βοιωτικούς πύργους. Αρχαίοι λίθοι επαναχρησιμοποιήθηκαν σε δεύτερη χρήση με μερική λάξευση των ακμών τους για τα αγκωνάρια των γωνιών του πύργου ενώ η υπόλοιπη τοιχοποιία είναι από εκ λογής λίθους τοποθετημένοι σε σειρές δόμων. Η νότια πλευρά του πύργου σώζεται σε ύψος 2,80 μ.. Κάτοικοι τις περιοχής θυμούνται πως ο ισόγειος χώρος του είχε τοξωτή κάλυψη αλλά το οικοδομικό υλικό που έχει καταπέσει λόγω κατάρρευσης δεν επιτρέπει να εξαχθούν συμπεράσματα.

Εικ. 4

Εικ. 5

2. Πύλη

Στη βορειοανατολική πλευρά του χωριού Πύλη στα Δερβενοχώρια υπάρχει το ύψωμα Προφήτης Ηλίας με το ομώνυμο εκκλησάκι. Λίγο πιο πάνω

από το παρεκκλήσι, βρίσκεται ο συγκεκριμένος πύργος. Είναι παρόμοιας κατασκευής με το πύργου του Πάνακτου.

Σύμφωνα με το άρθρο *A Late Medieval Settlement at Panakton*⁴⁶ τα αρκετά κοινά αρχαιολογικά ευρήματα στην περιοχή επιρροής των δύο πύργων (Πάνακτον-Πύλη) καταδεικνύουν πως πέρα από τις στενές εμπορικές σχέσεις των δύο οικισμών ενδέχεται να αποτελούσαν ένα σύνολο.

Εικ. 6

3. Σχηματάρι

Για την ύπαρξη του πύργου πληροφορούμαστε από τον P. Lock⁴⁷ που αναφέρει ότι ο πύργος καταστράφηκε κατά το 2^ο παγκόσμιο πόλεμο.

⁴⁶ Gerstel - M. Munn, , *A late medieval settlement at Pannakton*,153

⁴⁷ P. Lock, *The Frankish towers of Central Greece*, 120

4. Τανάγρα

Ένα χλμ. βορειοδυτικά από την Τανάγρα Βοιωτίας, στο λόφο ανατολικά της επαρχιακή οδού Άρματος-Τανάγρας βρίσκεται ο φράγγικος πύργος. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι σκοπός του ήταν η εποπτεία των κτημάτων της πεδιάδας και του οικισμού από το τοπικό φεουδάρχη σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα του J . Bintliff στη *Κοιλιάδα των Μουσών*.⁴⁸

Διαστάσεων 7,80X7,85 και πάχος τοίχου 1,65 μ. είναι χτισμένος ως επί το πλείστον από αρχαίο υλικό (spolia), πιθανόν από τη γειτονική αρχαία Τανάγρα, με συμπληρώσεις πλίνθων στη τοιχοποιία του. Είναι ο μοναδικός πύργος που, με βάση τα στοιχεία⁴⁹, η είσοδος σε αυτόν γινόταν από τη ανατολική πλευρά του ισόγειου καμαροσκέπαστου χώρου. Σωζόμενος σε ύψος 7,5 μ. δεν είμαστε σε θέση να κάνουμε εκτιμήσεις σχετικά με τον αριθμό των ορόφων του.

Στο εσωτερικό μπορούμε να διακρίνουμε δύο αντικριστά οξυκόρυφα τοξωτά ανοίγματα και ένα τετραγωνικό άνοιγμα στη νοτιοανατολική γωνία της αψιδωτής οροφής το οποίο εξυπηρετούσε στην προσπέλαση των υπόλοιπων ορόφων⁵⁰. Στη δυτική πλευρά και στο ύψος του ορόφου διακρίνονται δύο προεξέχοντες λίθοι από την τοιχοποιία (30 εκατοστά από το εξωτερικό πρόσωπό της και η μεταξύ του απόσταση στους 45) οι οποίοι πρέπει να οφείλονται σε παλαιότερη ύπαρξη τουαλέτας.

⁴⁸ J. Bintliff, *The archaeological investigation of deserted medieval and post-medieval villages in Greece*, 28

⁴⁹ Διακρίνεται τμήμα του τοξωτού ανοίγματος με πλάτος περίπου 1 μ., αν και η μία παρειά του έχει καταπέσει.

⁵⁰ λογικά με τη χρήση μία ξύλινης ανεμόσκαλας

Εικ. 7

Εικ. 8

Εικ. 9

Εικ. 10

Εικ. 11

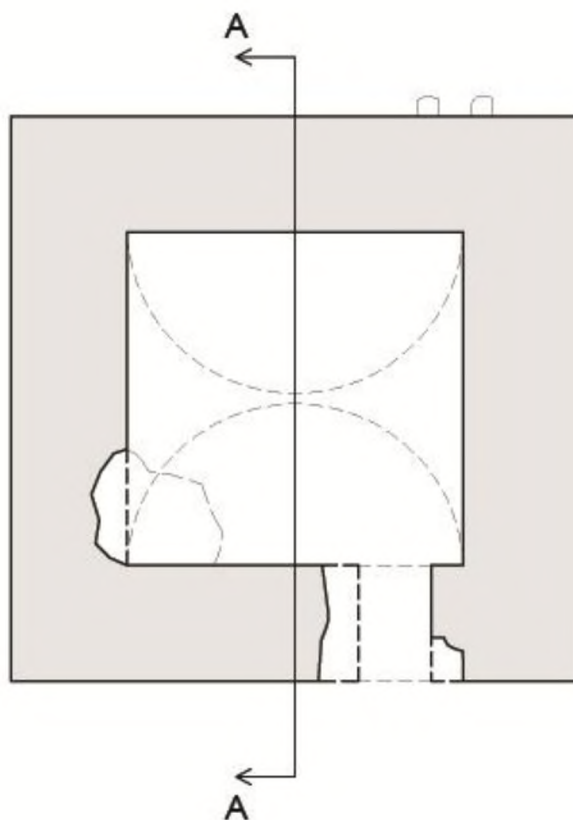
Εικ. 12

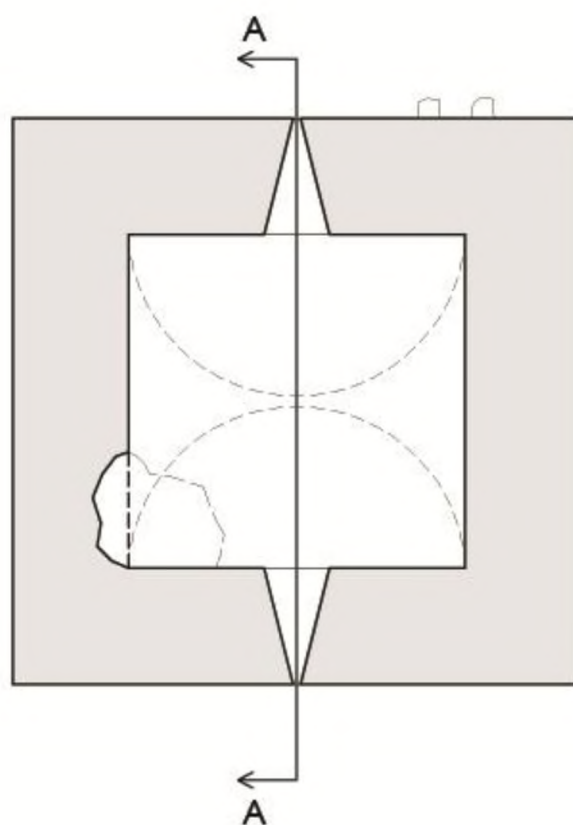
Εικ. 13

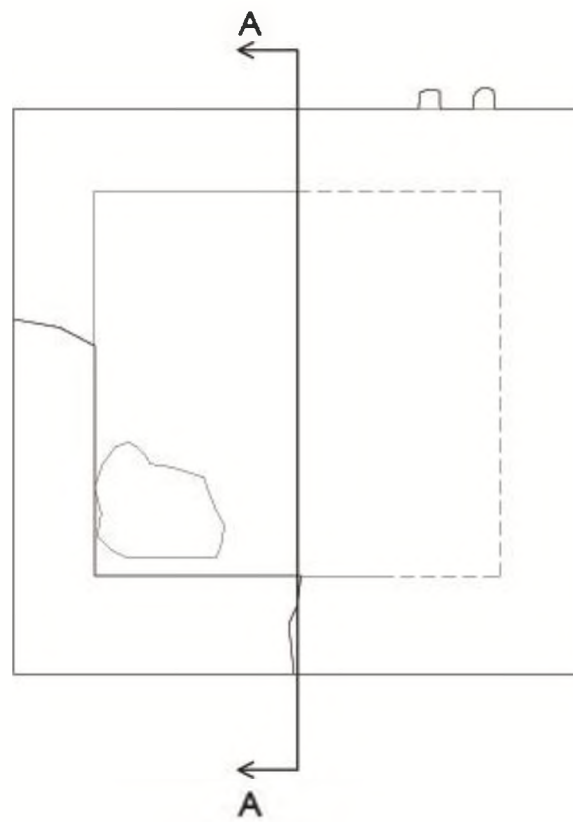
Εικ. 14

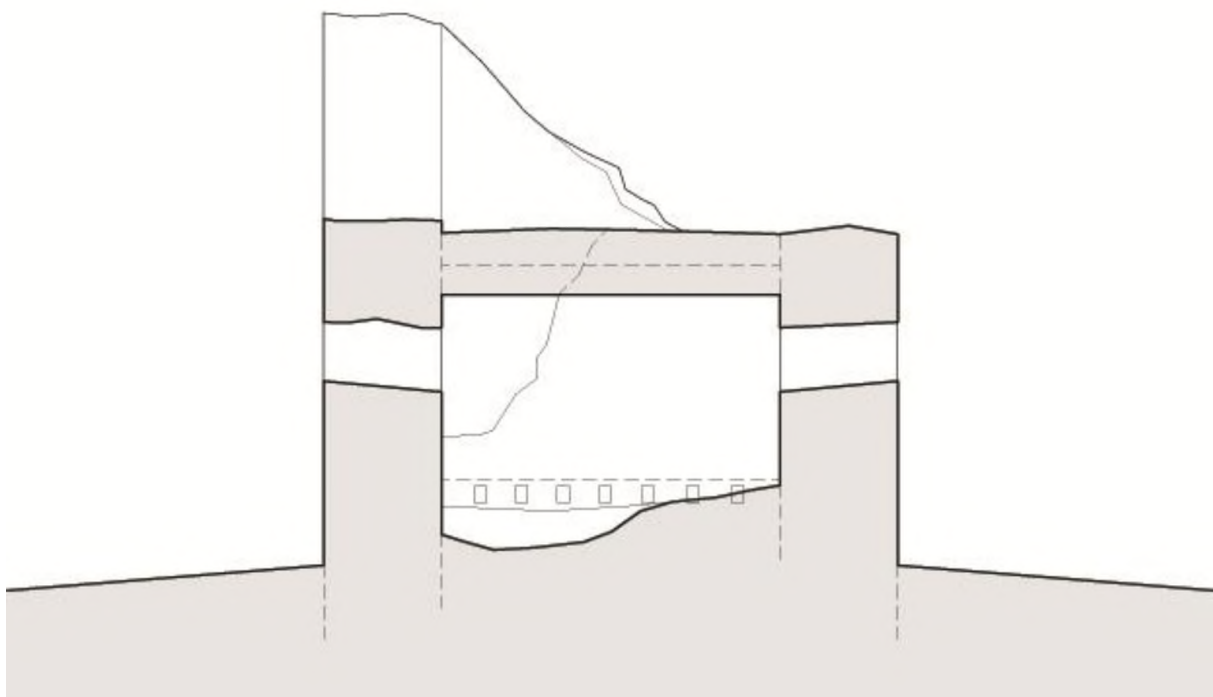
Κάτοψη Ισογείου ορόφου
(60 εκατοστά πάνω από
το εξωτερικό έδαφος)

Κάτοψη Ισογείου ορόφου
(1,70 μ. πάνω από το
εξωτερικό έδαφος)

Κάτοψη τελευταίου ορόφου

Τομή A-A

5. Άρμα

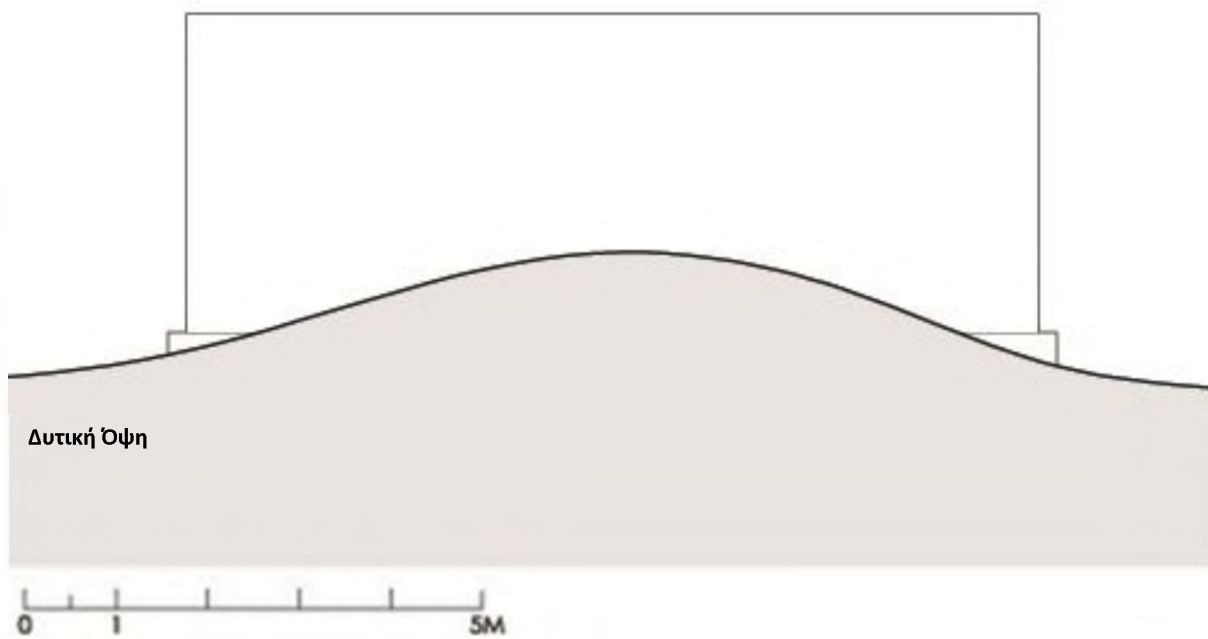
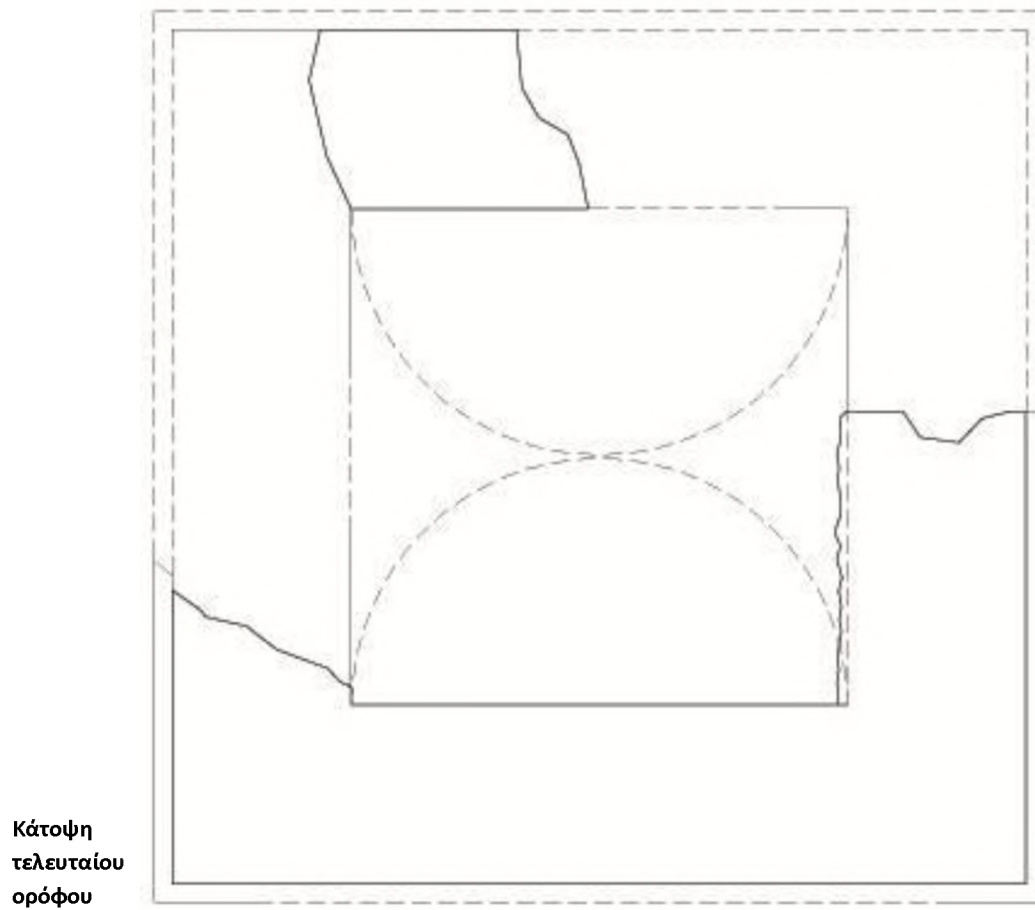
Στο Άρμα Βοιωτίας (πρώην Σπαχήδες), στην κορυφή του λόφου Δρίτσα και στη θέση αρχαίας πόλης, εντοπίζεται ερειπωμένο αρχαίο κάστρο. Στη βάση του λόφου σώζονται λείψανα του τείχους του και στην κορυφή του τα ερείπια ενός φράγκικου πύργου. Η διαστάσεις του είναι 9,30X9,31 ενώ διαθέτει κρηπίδα που προεξέχει κατά 30 εκατοστά από την εξωτερική επιφάνεια των τοίχων. Το πάχος των τοίχων του είναι 1,95 μ. και είναι χτισμένος ως επί το πλείστον από αρχαίο υλικό του παλαιότερου αρχαίου κάστρου με συμπληρώσεις πλίνθων στη τοιχοποιία του. Σώζεται σε κακή κατάσταση διατήρησης και σε ύψος 3,48 μ. πάνω από το ύψος της κρηπίδας στην ανατολική πλευρά. Διακρίνεται τμήμα της καμάρας που στέγαζε τον ισόγειο χώρο του πύργου αλλά δυστυχώς η ερειπώδη κατάστασή του δε μας επιτρέπει περαιτέρω συμπεράσματα.

Εικ. 15

Εικ. 16

6. Πλαταιές

Εποπτικός - αμυντικός τετράγωνος πύργος σε απόσταση 4 χλμ. βόρεια του σημερινού χωριού Πλαταιές και 10 χλμ. Νότιο-νοτιοδυτικά της Θήβας. Βρίσκεται σε χαμηλό ύψωμα που εποπτεύει τον κάμπο των Πλαταιών. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε αρχαίο υλικό, προφανώς αποσπασμένο από τις αρχαίες Πλαταιές. Κοντά στο πύργο διακρίνονται υπολείμματα μεγάλης οικιστικής περιοχής που λογικά θα άνηκαν σε οικογένειες που καλλιεργούσαν τα κτήματα και έγιναν φόρο στον τοπικό φεουδάρχη που διέμενε στο πύργο.

Οι διαστάσεις του είναι 11,30X11,20 μ. με πάχος τοίχων 1,60 και σωζόμενο ύψος τα 8 μ.. Ο ισόγειος όροφος ύψους 7,5 μ. στεγάζεται με καμάρα και διαιρείται στα δύο από έναν τοίχο πάχους 80 εκατοστών. Σε απόσταση 70 εκατοστών κάτω από το κλειδί της τοξωτής οροφής ανοίγονται δύο αντικριστά οξυκόρυφα τοξωτά ανοίγματα στο μέσο των πλευρών (ανατολικά και δυτικά). Επίσης υπάρχουν δύο ανοίγματα που δεν είναι αρχικές θύρες μιας και στους πύργους αυτούς η είσοδος ήταν από τον επάνω όροφο, με σταθερή ή κινητή κλίμακα.⁵¹ Η πρόσβαση στους ορόφους του πύργου γίνονταν με άνοιγμα που βρίσκεται πάνω από το δυτικό παράθυρο στην οροφή του ισόγειου χώρου και έκλεινε με ξύλινη καταπακτή.

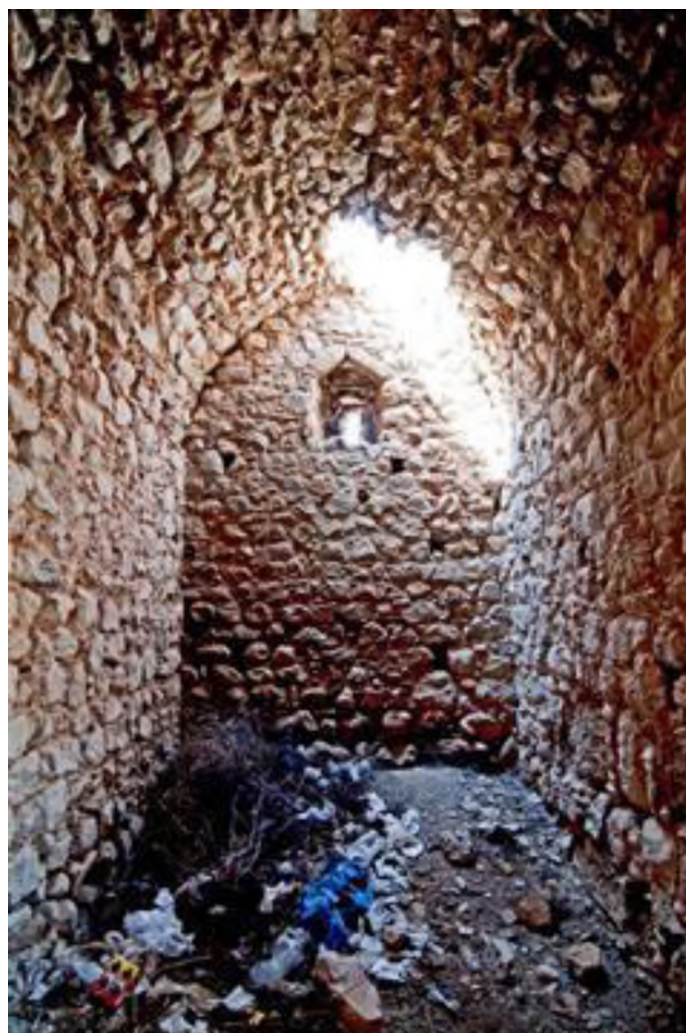

Εικ. 17

⁵¹ Κατά τον P. Lock αυτά έγιναν μετέπειτα γιατί ο πύργος στέγαζε κατά τους νεότερους χρόνους ένα μαντρί. (στο P. Lock, *The Frankish towers of Central Greece*, 118)

Εικ. 18

Εικ. 19

7. Λιβαδόστρα (Σίζι)

Η Λιβαδόστρα είναι μία παραθαλάσσια στενή κοιλάδα με επίπεδη έκταση πεντακοσίων περίπου στρεμμάτων ανάμεσα στις βραχώδεις απότομες πλαγιές του Κορομπιλιού και τις πευκόφυτες πλαγιές του Κιθαιρώνα. Στην ανατολική πλευρά διαρρέεται από τον ποταμό της Ωερόης. Οι Καταλανοί το 1300 μ.Χ την ονόμαζαν Riva d' ostria που σημαίνει «το πέρασμα του Λίβα» από όπου προέκυψε το σημερινό Λιβαδόστρα. Ερείπιο φράγκικου πύργου στο ύψωμα Σίζι, ανατολικά της παραλίας Λιβαδόστρα. Στην ίδια παραλία, στο αντίθετο άκρο, υπάρχουν τα ερείπια της αρχαίας ακρόπολης της Κρεύσιδος (Κρεύσις).

Ο πύργος είναι διαστάσεων 7Χ7 μ. με πάχος τοίχου 1,70 μ. και σώζεται σε ύψος 12μ.⁵² Δυστυχώς σήμερα έχει καταπέσει με μεγάλο βαθμό όμως ο βορειανατολικός τοίχος του έχει παραμείνει σχεδόν ακέραιος μέχρι το σημείο των επάλξεων. Στο πρώτο όροφο του πύργου παρατηρείται τοξωτή θύρα εισόδου με άνοιγμα περίπου 1 μ., με το λίθο από το κατώφλι της να παραμένει ακέραιος στη θέση του. Πάνω από το άνοιγμα της θύρας βρίσκεται το δώμα υπεράσπισης του πύργου με περιμετρικό στηθαίο που φέρει 4 επάλξεις⁵³.

Εικ. 20

⁵² P. Lock, *The Frankish towers of Central Greece*, 117

⁵³ Διατηρούνται οι 3. Η έπαλξη στη συναρμογή του βορειοανατολικού και του βορειοδυτικού τοίχου κατέρρευσε, πιθανότατα τη στιγμή κατάρρευσης του βορειοδυτικού τοίχου.

Εικ. 21

8. Θίσβη

Στην περιοχή της αρχαίας Θίσβης η κατοίκηση και η χρήση των οχυρώσεων, συνεχίστηκε και κατά τα βυζαντινά χρόνια. Ο πύργος βρίσκεται σε ύψωμα και αποτελεί τμήμα της οχυρωμένης κάτω πόλης. Ουσιαστικά πρόκειται για πύργο των αρχαϊκών χρόνων που στη περίοδο της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα, λόγω της θέσης του που επιτρέπει την διόπτευση σε μεγάλο βάθος πεδίου προς τη πεδινή περιοχή που βρισκόντουσαν τα κτήματα, επαναχρησιμοποιήθηκε από το τοπικό φεουδάρχη με τη συμπλήρωση μέρους της αρχαϊκής τοιχοποιίας του από εκλογής λίθους από τη πόλη της αρχαίας Θίσβης και πλίνθους.

Η διαστάσεις του πύργου είναι 6,10Χ6,10 με πάχος τοίχων 1,36 μ. στη βάση του, ενώ παρατηρείται μία σταδιακή μείωση του πάχους τους όσο αυξάνεται το ύψος του πύργου. Διατηρείται σε ύψος 7,20 μ. όμως η αρχαϊκή φάση του σώζεται μέχρι τα 4,5 μ. ενώ τα υπόλοιπα 2,7 είναι συμπληρώσεις

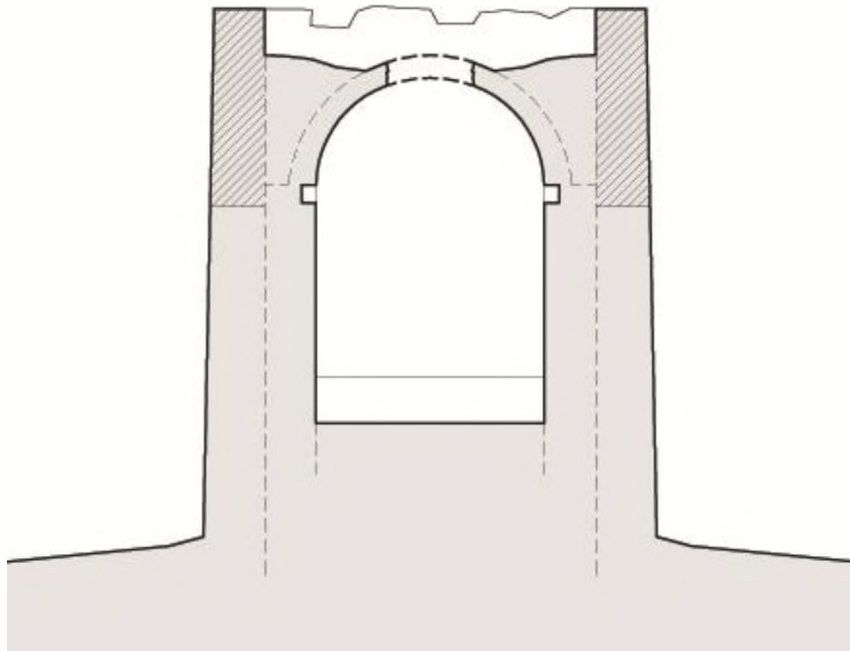
στη τοιχοποιία του από τους νέους κτήτορες. Στο κέντρο της νοτιοανατολικής πλευράς του υπάρχει η πόρτα εισόδου που δημιουργήθηκε για την επανάχρηση του πύργου από τους Φράγκους αφαιρώντας έναν λίθο της αρχαϊκής του φάσης. Εσωτερικά ο πύργος έχει επενδυθεί με επιπρόσθετους τοίχους 70 εκατοστών που φέρουν καμάρα για τη στέγαση του χώρου. Στην οροφή παρατηρείται το σύνηθες άνοιγμα για την εσωτερική επικοινωνία του ισόγειου χώρου του πύργου με τους υπόλοιπους ορόφους.

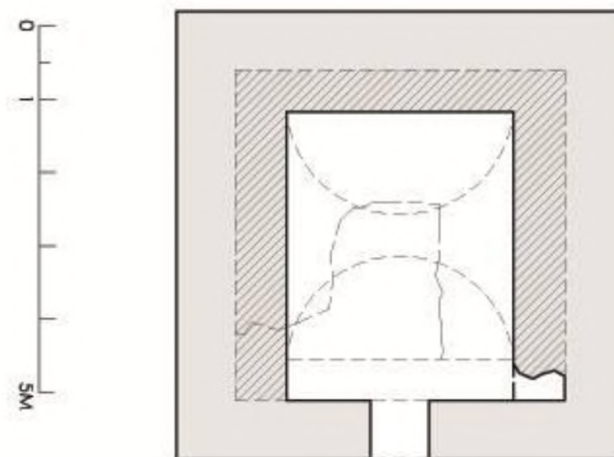
Εικ. 22

Εικ. 23

Τομή

Κάτοψη Ισόγειου ορόφου

9. Τάτιζα

Ο πύργος, αν σώζεται μέρος του σήμερα, σίγουρα θα είναι σε πολύ κακή κατάσταση και κανείς στη γύρω περιοχή δε ξέρει που βρισκόταν κάποτε αφού το αρβανίτικο χωριό Τάτιζα σήμερα έχει εγκαταλειφτεί πλήρως. Για την

ύπαρξη του πύργου πληροφορούμαστε από τον P. Lock.⁵⁴ Τοποθετεί τα Τάτιζα κοντά στην επαρχιακή οδό Θεσπιές-Δόμβραιναις, περίπου 12 χλμ. νοτιοδυτικά των Θεσπιών με τον πύργο να βρίσκεται σε διπλανό λόφο εποπτεύοντας τον οικισμό. Αναφέρει τη επίσης πως τα οικιστικά υπολείμματα μαρτυρούν το σχετικά μεγάλο μέγεθος του εγκαταλειμμένου χωριού.

Ο πύργος ήταν διαστάσεων 8,00Χ7,20 μ. με πάχος τοίχων 1,65 μ.. Καθώς σωζόταν σε ύψος 1,50 μ. δεν υπήρχαν στοιχεία για ύπαρξη παραθύρων και ανοιγμάτων αλλά γινόταν αντιληπτή η γένεση της καμάρας της στέγασης του ισόγειου χώρου του.

10. Άσκρα

Πύργος της φράγκικης περιόδου περίπου 1 χλμ. βορειοδυτικά από το σύγχρονο χωριό Άσκρα Βοιωτίας. Ανατολικά του πύργου βρίσκονται ερείπια μεσαιωνικού οικισμού που ονομαζόταν «Παναγιά» (αρχαία Άσκρα) και είναι γνωστό ότι τον 17ο αιώνα ήταν ήδη εγκαταλειμμένος όπως προκύπτει από την αναφορά του Άγγλου περιηγητή Sir George Wheeler από το 1676. Ο πύργος βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο της θρυλικής από την αρχαιότητα *Κοιλιάδας των Μουσών*. Στον απέναντι λόφο, στη θέση «Πυργάκι», σε απόσταση 2 περίπου χιλιομέτρων προς τα δυτικά από τον Πύργο της Άσκρας βρίσκεται άλλος πύργος ο οποίος κτίστηκε από τους Θεσπιείς λίγο πριν τα 371 π.Χ. (μάχη Λεύκτρων) προκειμένου να ελέγχουν τις κινήσεις των Θηβαίων. Ο πύργος αυτός δεν αξιοποιήθηκε από τους μεταγενέστερους ούτε καν από τους Φράγκους.

Εξαιρετικά στοιχεία για τη κατοίκηση στη περιοχή κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους αντλούμε από τον ερευνητή J. Bintliff στα πλαίσια του *Boeotia project*.⁵⁵ Υποστηρίζει πως οι ελληνικοί πληθυσμοί στη περιοχή

⁵⁴ P. Lock, *The Frankish towers of Central Greece*, 120-121

⁵⁵ J. Bintliff, *The archaeological investigation of deserted medieval and post-medieval villages in Greece*, 28-32

συνέχιζαν να κατοικούν στις ίδιες θέσεις από τα ελληνιστικά χρόνια μέχρι και τις αρχές της Οθωμανικής κυριαρχίας. Ο φεουδαρχικός φράγγικος πύργος που αναγέρθηκε σε ύψωμα δίπλα ακριβώς από τον Βυζαντινό οικισμό της Παναγιάς εξυπηρετούσε τις ανάγκες του τοπικού φεουδάρχη. Παρόλα αυτά μετά από τελευταίες ανασκαφικές έρευνες διαπιστώθηκε η ύπαρξη τριών διαφορετικών οικισμών που βρισκόντουσαν σε εγγύτητα με το πύργο.⁵⁶

Είναι διαστάσεων περίπου 8,70Χ8,70 μ. όμως έχει καταπέσει σε μεγάλο βαθμό και θα πρέπει να γίνει ανασκαφική έρευνα για το ακριβές του μέγεθος. Διατηρείται σε ύψος 7 μ. και η τοιχοποιία του αποτελείται από λίθους και πλίνθους. Επίσης σώζεται και η γένεση του καμαροσκέπαστου ισόγειου χώρου του καθώς και ίχνος τζακιού.

Εικ. 24

⁵⁶ J. Bintliff, *Central Greece in late antiquity – The evidence from the Boeotia Project*, 197

11. Αλιάρτος (Μούλκι)

Ο πύργος βρίσκεται 1χλμ πριν τη κωμόπολη της Αλιάρτου, στο δρόμο Θήβας-Αλιάρτου, πάνω από σπηλαιώδες άνοιγμα στην άκρη της αποξηραμένης λίμνης της Κωπαΐδας. Για τη σημερινή Αλιάρτο ο πύργος της αποτελεί ξεχωριστό μνημείο, γιατί είναι από τα πιο καλοδιατηρημένα δείγματα μεμονωμένων οχυρωματικών έργων των Σταυροφόρων ιπποτών στην Ελλάδα.

Οι γενικές διαστάσεις του είναι 7,93Χ7,79 μ. και σώζεται σε ύψος 17 μέτρων και ήταν τριώροφος (ισόγειο και τρεις όροφοι). Ο ισόγειος χώρος του έχει πλάτος τοίχων 1,80 μ. με σταδιακή μείωση του πάχους στους ορόφους. Διαθέτει κρηπίδα η οποία προεξέχει 20 εκατοστά από το εξωτερικό πρόσωπο της τοιχοποιίας του. Μέρος του βορειοανατολικού τμήματος του πύργου έχει καταρρεύσει αλλά σε γενικές γραμμές η κατάσταση διατήρησής του είναι καλή.

Ο ισόγειος χώρος του στεγάζεται με καμάρα και διαθέτει δύο τοξωτά ανοίγματα καθώς και άνοιγμα στην οροφή για την επίσκεψη του ισόγειο χώρου από το εσωτερικό του πύργου. Οι χώροι των ορόφων του διαιρούνται σε δύο ίσα μέρη με ενδιάμεσους τοίχους που σώζονται τα ίχνη τους στο εσωτερικό πρόσωπο της τοιχοποιίας. Η είσοδος στο πύργο γινόταν από το πρώτο όροφο μέσω μία τοξωτής θύρας. Διαθέτει αρκετά ανοίγματα-τοξοθυρίδων αλλά και μεγάλο τοξωτό άνοιγμα στο δεύτερο όροφο για την υπεράσπιση της εισόδου από ψηλότερα. Ο πρώτος και ο δεύτερος όροφος στεγάζονται από οροφή που στηρίζεται σε πατόξυλα τα οποία φέρονται από τους τοίχους του πύργου και σώζονται οι δοκοθήκες τους. Ο τελευταίος όροφος στεγάζεται με καμάρα.

Εικ. 25

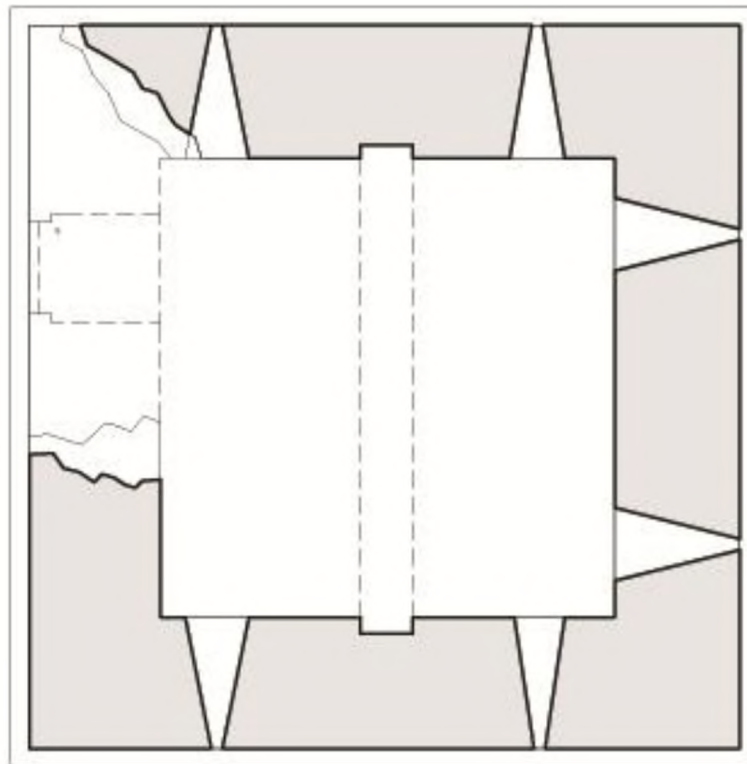
Εικ. 26

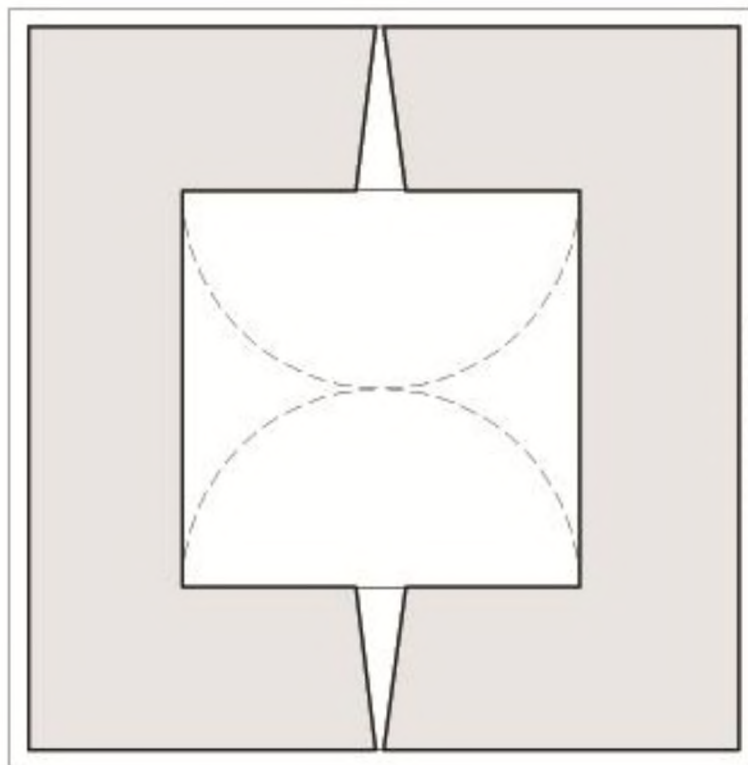
Εικ. 27

Εικ. 28

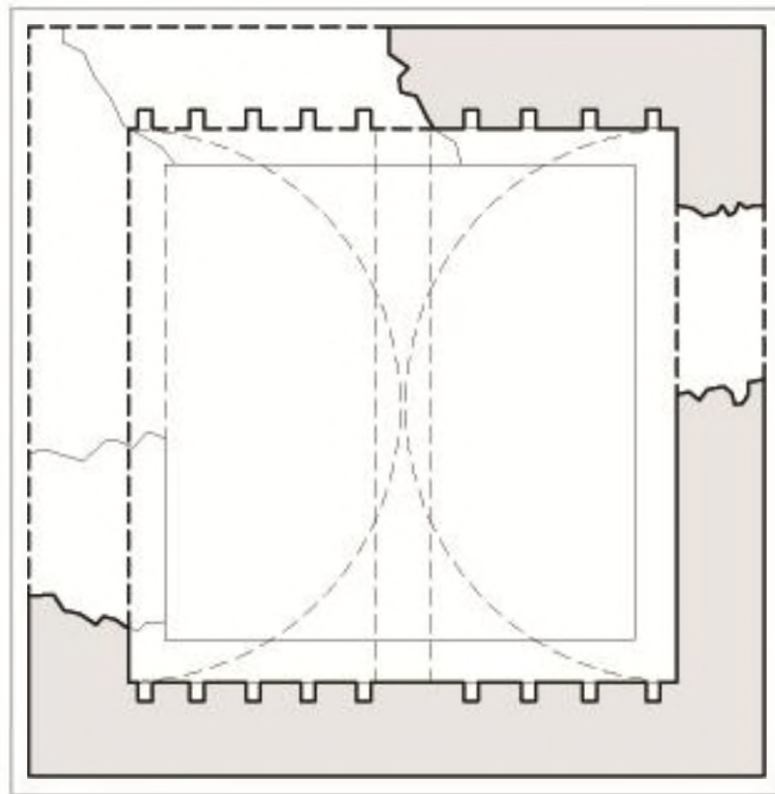
Κάτοψη Πρώτου ορόφου

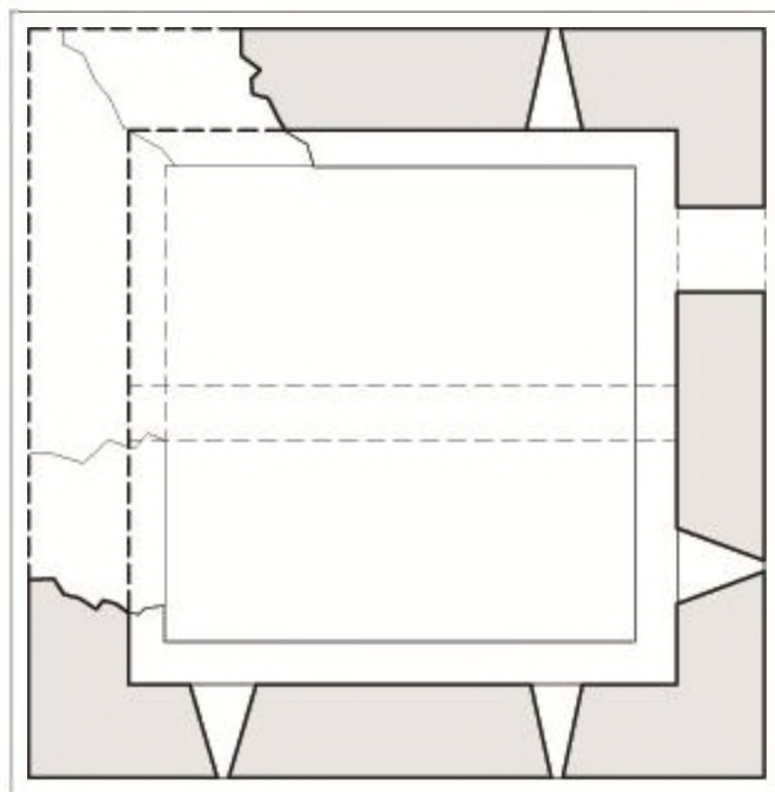
Κάτοψη Ισόγειου ορόφου

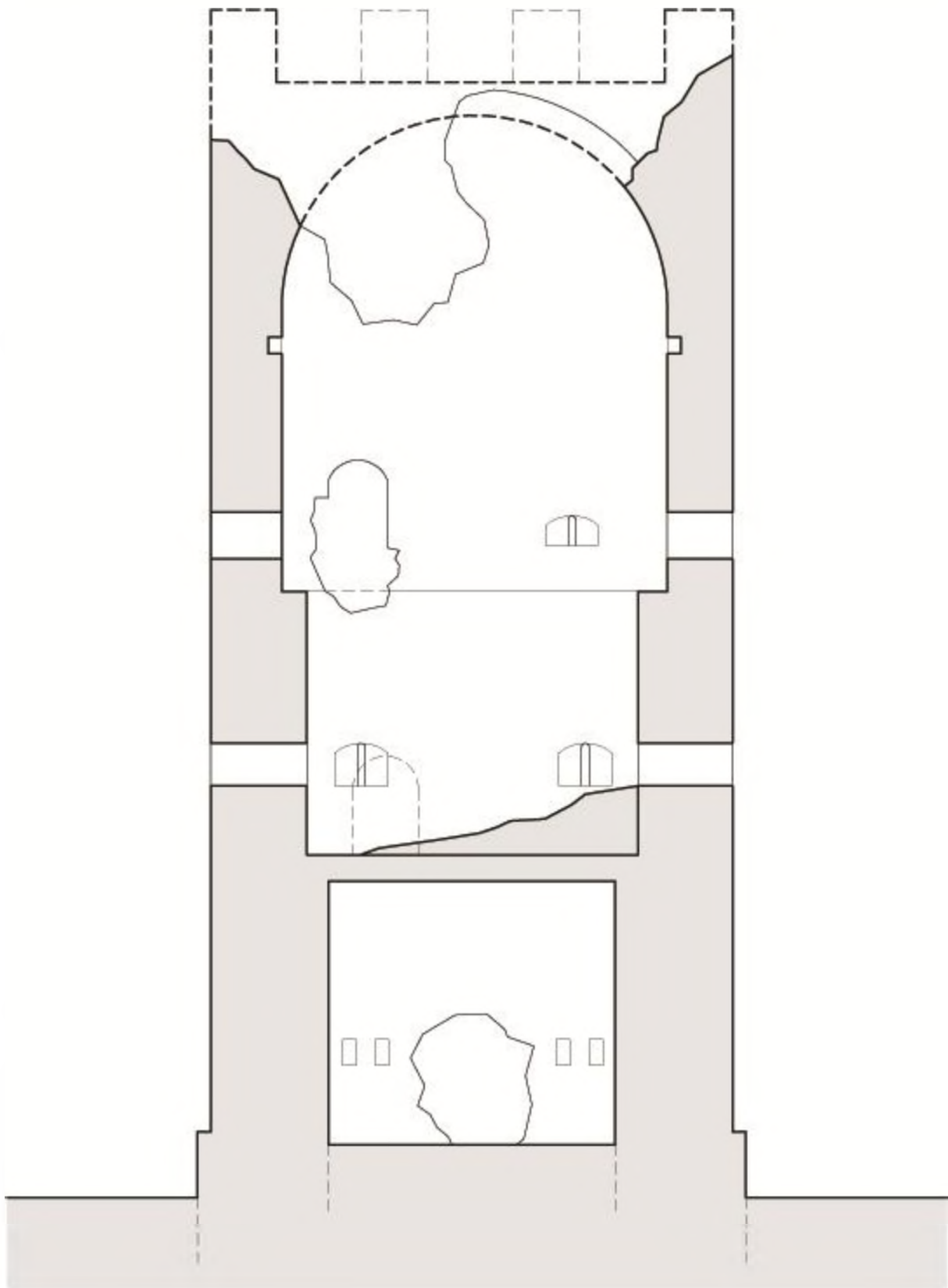

Κάτοψη Τρίτου ορόφου

Κάτοψη Δεύτερου ορόφου

Τομή

12. Υψηλάντης

Ένας πύργος -μάλλον φράγκικος ή καταλανικός- στις πλαγιές του Ελικώνα, πάνω από το χωριό Υψηλάντης της Βοιωτίας και πάνω από την πεδιάδα όπου παλιά ήταν η λίμνη της Κωπαΐδας. Το χωριό βρίσκεται στο 25^ο χλμ. της παλαιάς εθνικής οδού Λιβαδειας-Θήβας ενώ ο πύργος 1 χλμ. νοτίως του χωριού σε κάποιο γειτονικό λόφο. Η παλαιότερη ονομασία του οικισμού ήταν Βρασταμίτες, ονομασία που διατήρησε μέχρι το 1953. Το σημερινό του όνομα το οφείλει στον αγωνιστή της επανάστασης του 1821, Δημήτριο Υψηλάντη ο οποίος αντιμετώπισε επιτυχώς τους Τούρκους στην μάχη της Πέτρας που διεξήχθη στην περιοχή το 1829.

Ο πύργος έχει πολλές ομοιότητες με τον πύργο της Αλιάρτου, οποίος βρίσκεται σε απόσταση μόλις 10 χλμ.. Είναι τριώροφος και οι διαστάσεις του είναι 9,15Χ9,30 με πλάτος τοίχων 1,50 μ. στον ισόγειο χώρο και με σταδιακή μείωση του πάχους στους ορόφους. Ο ισόγειος χώρος του στεγάζεται και εδώ με καμάρα και διαιρείται σε δύο ίσα τμήματα από μεσότοιχο πάχους 70 εκατοστών. Στο τοίχο του πρώτου ορόφου ανοίγονται 6 παράθυρα και 1 πόρτα που λογικά θα ήταν η πόρτα εισόδου στο πύργο. Το πάτωμα των δύο επόμενων ορόφων ήταν ξύλινο με δοκάρια που εδραζόντουσαν σε σκαλότρυπες στην επιφάνεια του τοίχου του πύργου. Επίσης είχαν ενδιάμεσο τοίχο πάχους 60 εκατοστών που διαιρούσε το χώρο στα δύο. Σχετικά με το τελευταίο όροφο, αυτός στεγαζόταν με καμάρα αλλά, σε σχέση με το πύργο της Αλιάρτου, παρατηρούνται δύο λίθινα τόξα υποστήριξης του υπερκείμενου αμυντικού δώματος από καλολαξευμένους θολίτες.

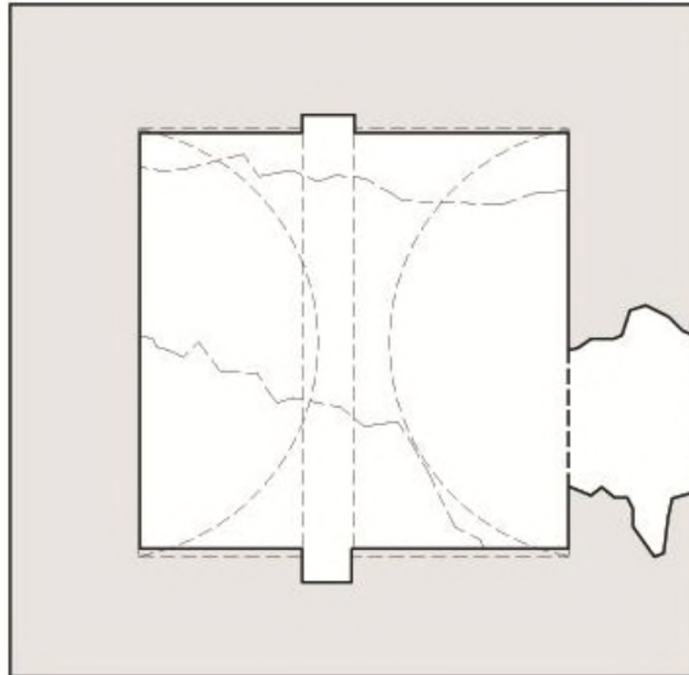
Εικ. 29

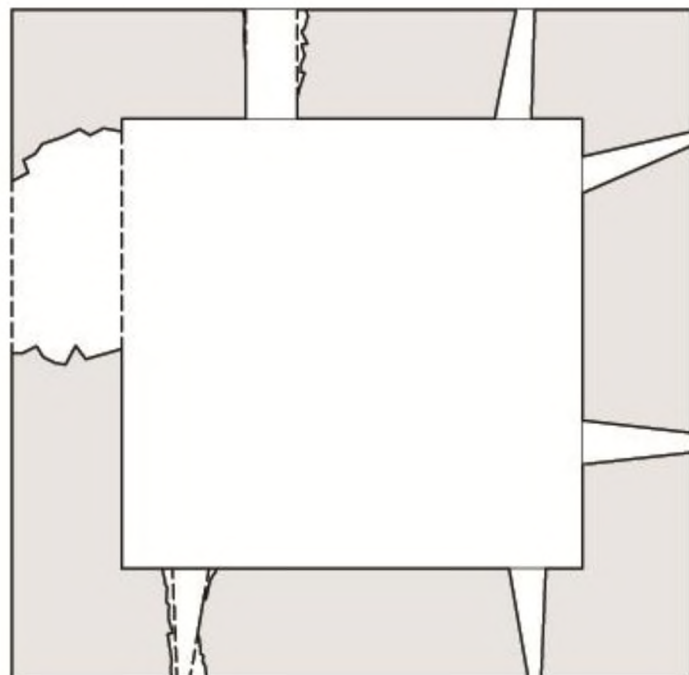
Εικ. 30

Εικ. 31

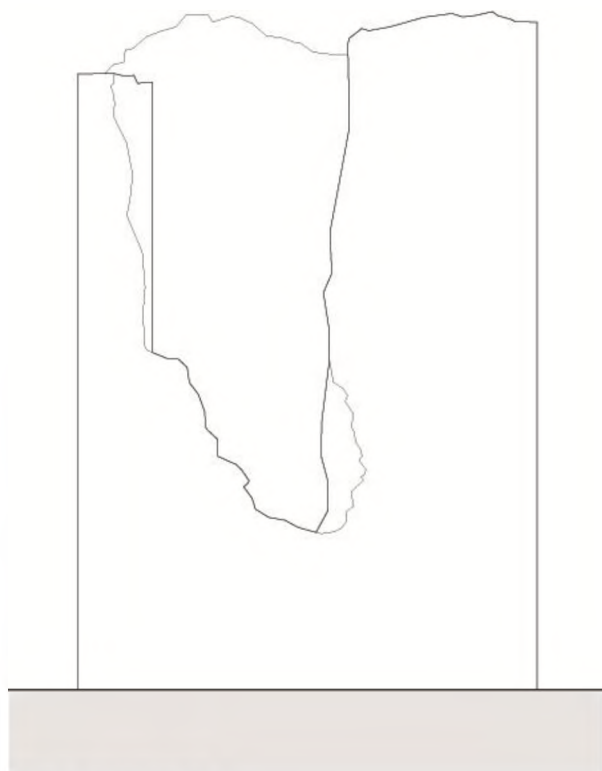
Κάτοψη Ισόγειου ορόφου

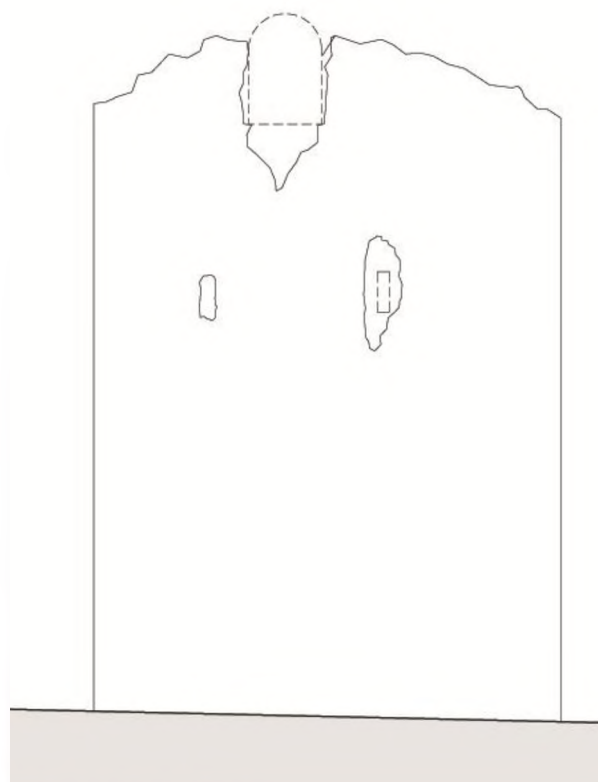
Κάτοψη Πρώτου ορόφου

Κλ. 1:75

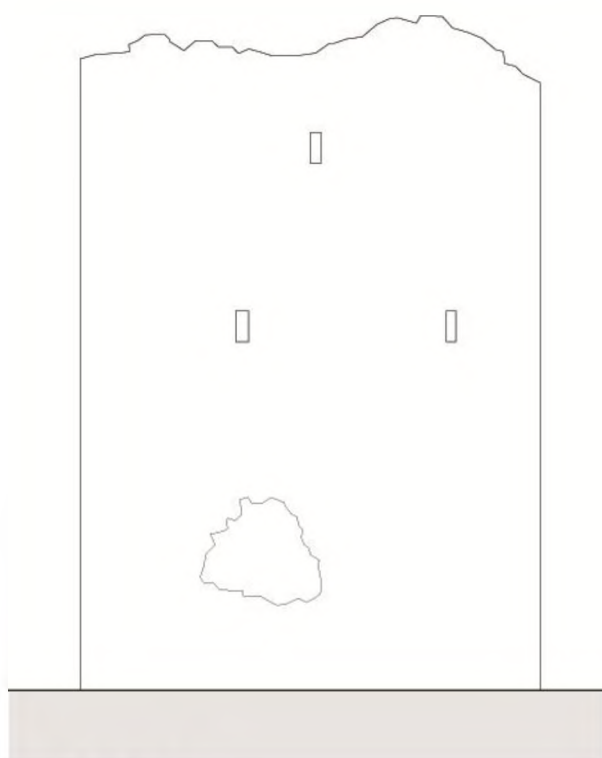

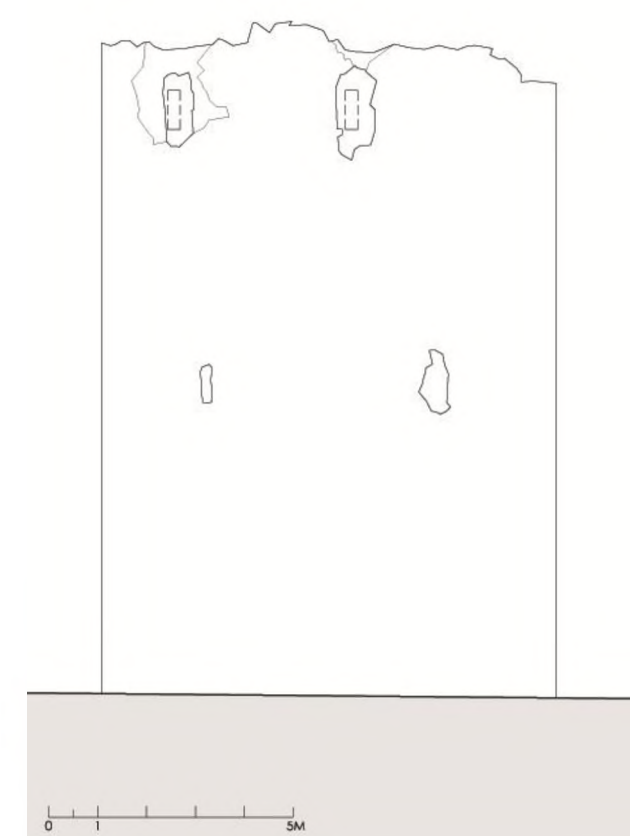
Βορειανατολική Όψη

Νοτιοανατολική Όψη

Νοτιοδυτική Όψη

Βορειοδυτική Όψη

0 1 5M

13. Κορώνεια

Στους νοτιοανατολικούς πρόποδες του λόφου Λουτρό, όπου και τα ερείπια της αρχαίας Κορώνειας, σώζονται τα υπολείμματα πύργου της φραγκοκρατίας. Βρίσκεται σε χαμηλό λόφο στο μέσο της απόστασης των χωριών Αγ. Γεώργιος και Αγ. Παρασκευή Βοιωτίας. Γύρω από τον πύργο φαίνεται πως υπήρχε μικρή οικιστική εγκατάσταση στα χρόνια της ακμής του, τα οποία δεν διήρκεσαν πολύ, αφού τον 14ο αι. η περιοχή εγκαταλείφθηκε οριστικά.⁵⁷

Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε άφθονο αρχαίο υλικό, κεραμίδες και ακατέργαστες πέτρες με ασβεστοκονίαμα κονίαμα για συνδετικό υλικό. Δυστυχώς μόνο ο νότιος τοίχος του πύργου σώζεται ενώ οι άλλοι τρεις έχουν καταρρεύσει πλήρως. Ο εναπομείναν ψηλός τοίχος, με ύψος 8,50 μ. και πάχος 1,70 μ., έχει πάρει μικρή κλίση και ενδέχεται στα επόμενα χρόνια να καταρρεύσει με κάποιο σεισμό. Παραμένει ίχνος από την αφιδωτή στέγαση του ισόγειου χώρου ο οποίος διαθέτει τρία παράθυρα. Τα παράθυρα εσωτερικώς είναι τετράγωνα (0,90X0,90 μ.), σε σχέση με τους περισσότερους πύργους που είναι τοξωτά, και έχουν μονοκόμματο λίθινο πρέκι. Εξωτερικώς είναι πολύ στενά με άνοιγμα 0,90X0,08 μ. και γι' αυτό το λόγο υποθέτουμε πως δε χρησίμευαν ως τοξοθυρίδες. Ακόμη δύο παράθυρα σώζονται στον πρώτο όροφο του πύργου.

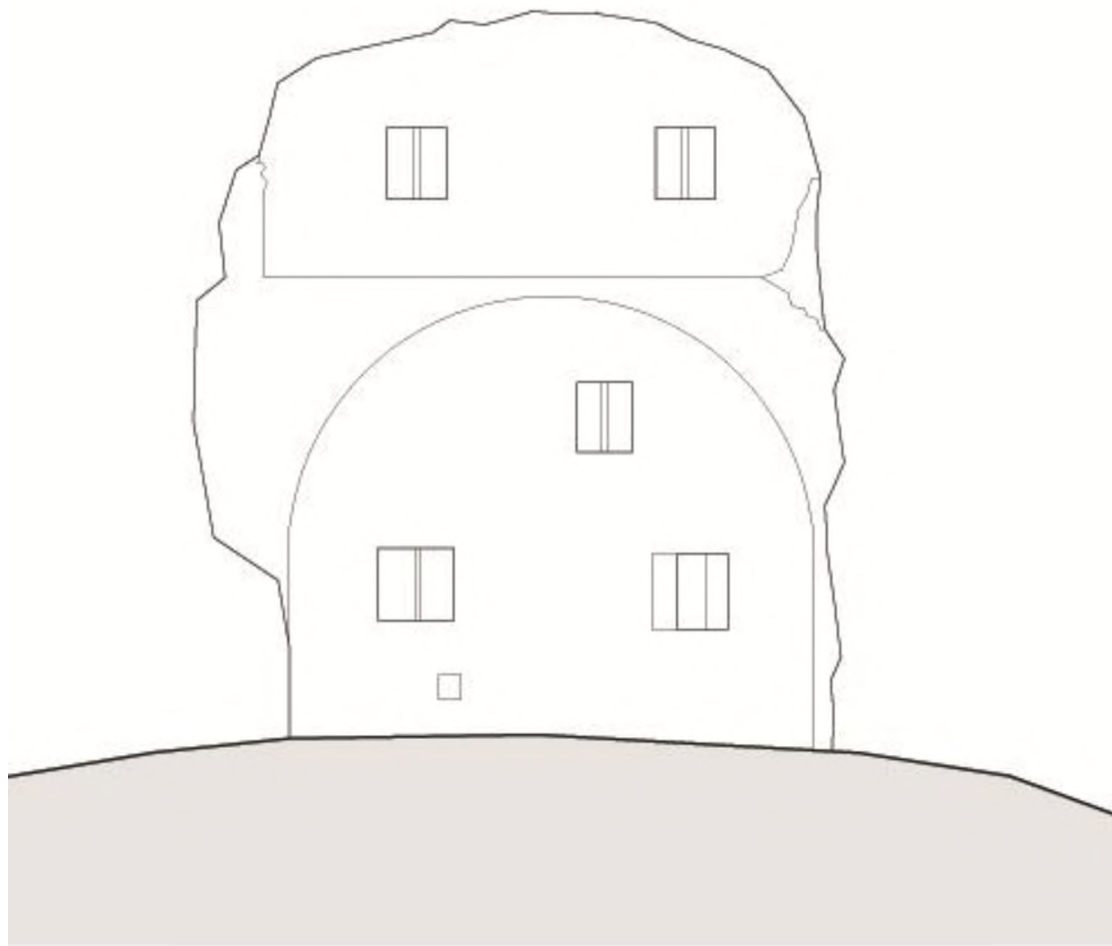

Εικ. 32

⁵⁷ J. Bintliff, *Central Greece in late antiquity – The evidence from the Boeotia Project*, 199

Εικ. 33

14. Υλίκη

Πύργος για τον οποίο γνωρίζουμε ελάχιστα. Βρίσκεται στο πυθμένα της λίμνης Υλίκης κοντά στο χωριό Κληματαριά Βοιωτίας. Πληροφορούμαστε για

την ύπαρξη του τόσο από τον Lock⁵⁸ όσο και από τον Bintliff⁵⁹ ο οποίος αναφέρει πως ο πύργος παρουσιάστηκε στις αρχές τις δεκαετίας του '90 όταν η στάθμη της είχε πέσει αισθητά λόγω ξηρασίας. Γύρω από τον Πύργο παρατηρούνται υπολείμματα οικισμού που αναμένεται να ανασκαφεί.

15. Παραλίμνη

Ο πύργος βρίσκεται στο βορειοανατολικό ύψωμα στις όχθες της λίμνης Παραλίμνη και 4 χλμ. δυτικά του χωριού Λουκίσσια. Στη γύρω περιοχή παρατηρείται οικισμός από τους αρχαϊκούς χρόνους αλλά με συνεχή κατοίκηση μέχρι και το 19^ο αιώνα. Ο λόφος είναι γνωστός με το όνομα Παλαιομετόχι και πιστεύεται πως ήταν παλαιό μετόχι της μονής Σαγματά.

Ο πύργος σώζεται σε ύψος 6 μ. με πάχος τοίχων τα 1,65 μ. και διαστάσεις 9,40X9,00 μ.. Η τοιχοποιία του είναι κυρίως από επαναχρησιμοποίηση αρχαίου υλικού σε συνδυασμό με συμπληρώσεις από πλίνθους. Στον ισόγειο караμοσκέπαστο χώρο του ανοίγονται αντιδιαμετρικά δύο τοξωτά παράθυρα τα οποία εσωτερικά είναι πλάτους 75 εκατοστών ενώ εξωτερικώς 15. Σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης παραμένει το άνοιγμα στη καμάρα της οροφής διαστάσεων 0,75X0,50 μ. για την επικοινωνία του ισόγειου με τους άλλους ορόφους.

Εικ. 34

⁵⁸ P. Lock, The Frankish towers of Central Greece, 117

⁵⁹ J. Bintliff, The archaeological investigation of deserted medieval and post-medieval villages in Greece, 26-27

16. Αγ. Μαρίνα

Για την ύπαρξη του πύργου πληροφορούμαστε από τον Lock⁶⁰ ο οποίος αναφέρει ότι A. Philirpson τον περιλαμβάνει σε έναν χάρτη που είχε σχεδιάσει. Σήμερα δεν υφίσταται αλλά κατά το Lock τοποθετείται 1 χλμ. βορειοανατολικά του χωριού Πύργου Βοιωτίας.

17. Γλά

Ομοίως και για το φράγκικο πύργο που κάποτε υπήρχε στην Μυκηναϊκή Ακρόπολη του Γλά δεν έχουμε στοιχεία. Για την ύπαρξη του πύργου πληροφορούμαστε από τον Lock⁶¹ ο οποίος αναφέρει ότι A. Philirpson τον περιλαμβάνει σε έναν χάρτη που είχε σχεδιάσει.

18. Πύργος

Πύργος που σύμφωνα με τη τοπική παράδοση κτίστηκε το 1415 από τον τοπικό άρχοντα Τζιοβάννι Πελιτέο. Την εποχή εκείνη η περιοχή ανήκε στο Δουκάτο των Αθηνών στο οποίο ηγεμόνευε ο Αντόνιο Ατσαϊόλι. Ο οίκος των Acciaiuoli (Ατσαϊόλι ή Ατσαγιόλι) ήταν Φλωρεντιανή οικογένεια που κατέληξαν να είναι τραπεζίτες του βασιλικού οίκου της Νάπολης. Ένας κλάδος της οικογένειας βασίλεψε στο Δουκάτο των Αθηνών από το 1385 έως το 1458.

Βρίσκεται 3 χλμ. ανατολικά της πόλεως του Ορχομενού, σε λόφο δίπλα στο βοιωτικό χωριό Πύργος (που προφανώς έχει λάβει το όνομά του από το μνημείο) και εποπτεύει την έκταση των γαιών δίπλα από τη λίμνη της Κωπαΐδας.

Είναι τετραγωνικών διαστάσεων 8,00Χ8,00 με πάχος τοίχων τα 1,85 μ.. Σώζεται σε ύψος 10,25 μ. σε γενικά μέτρια κατάσταση. Η πρόσβαση στο

⁶⁰ P. Lock, The Frankish towers of Central Greece, 113

⁶¹ P. Lock, The Frankish towers of Central Greece, 113

ισόγειο του πύργου είναι αδύνατη καθώς λίθοι από την τοιχοποιία των υπερκείμενων ορόφων έχουν πέσει στο εσωτερικό του πύργου κλείνοντας το άνοιγμα στην οροφή του ισογείου. Εντούτοις μπορούμε να υποθέσουμε πως ήταν διώροφος καθώς σώζεται ίχνος καμάρας, πάνω από το πρώτο όροφο, που συνήθως άνηκε στη στέγαση του τελευταίου ορόφου του κτηρίου. Η είσοδος στο πύργο γινόταν από το πρώτο όροφο μέσω μίας τοξωτής θύρας. Τα παράθυρα που παρατηρούνται από το εξωτερικό του πύργου είναι έξη (στις τρεις πλευρές με τη μεγαλύτερη δυνατότητα διόπτευσης) και μόνο η πλευρά που ήταν το άνοιγμα της πόρτας δεν είχε παράθυρα.

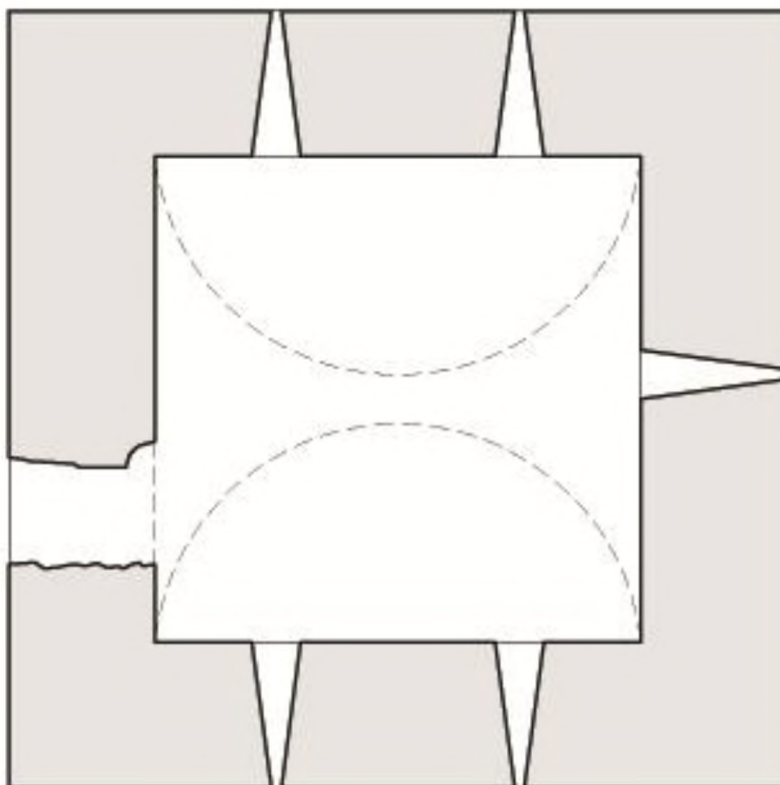
Εικ. 35

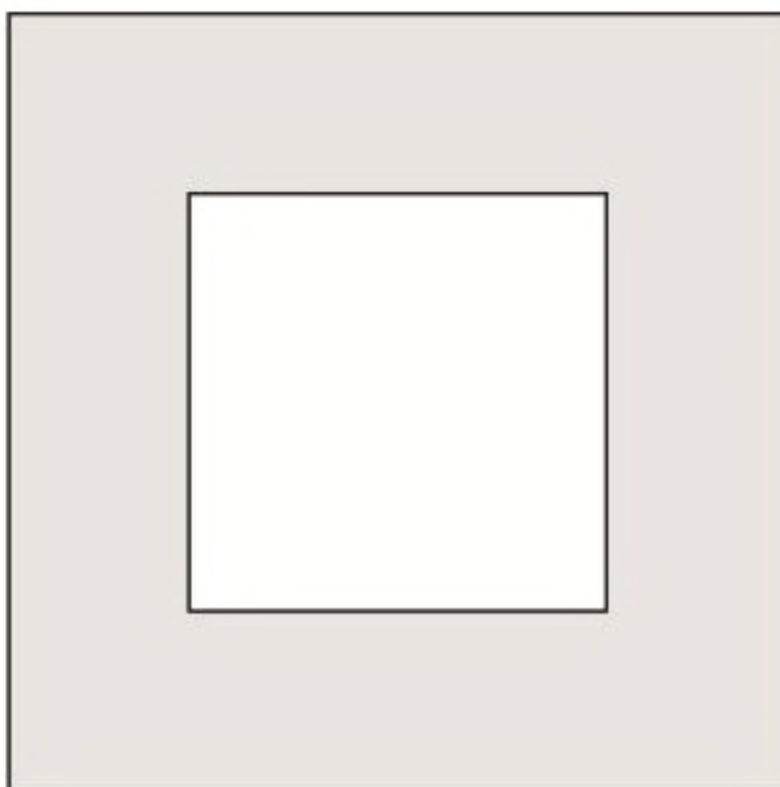
Εικ. 36

Εικ. 37

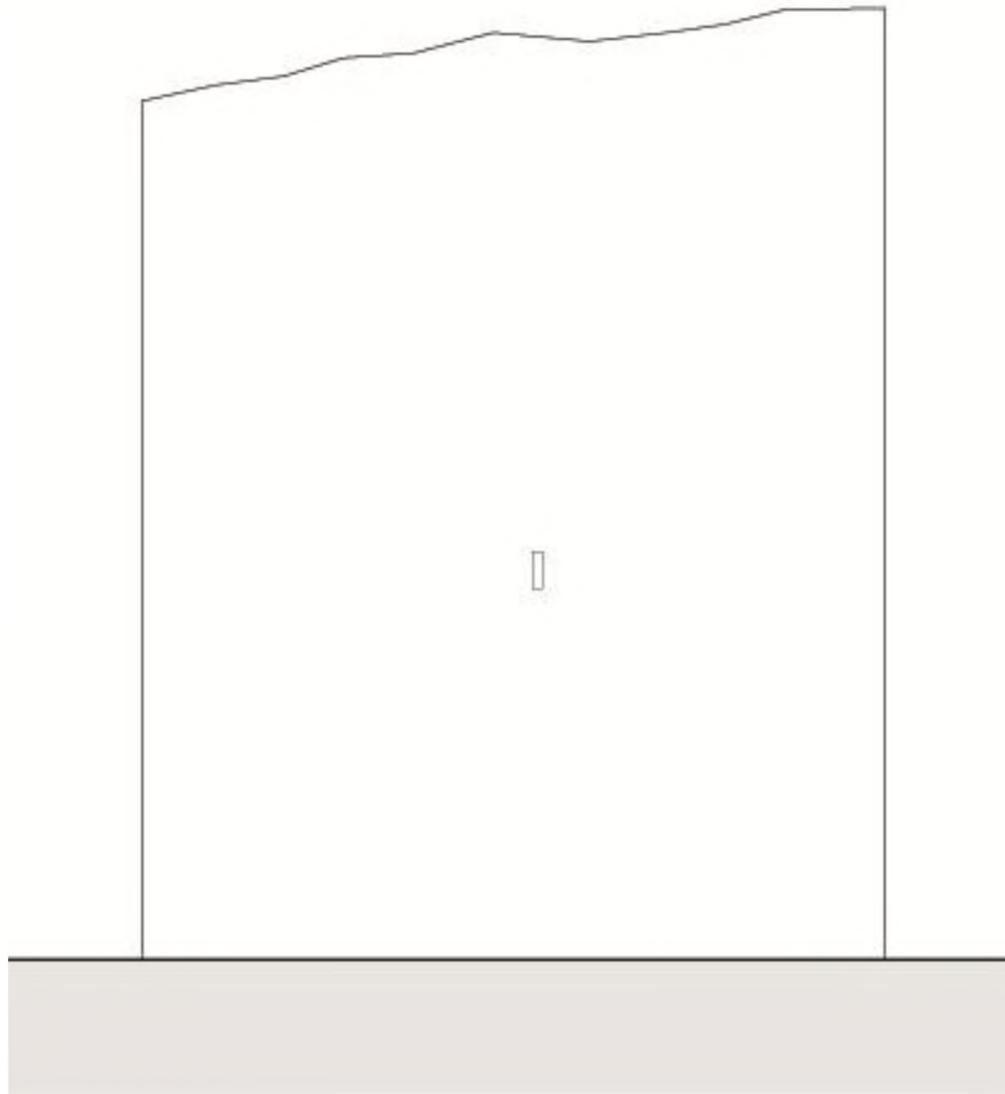

Κάτοψη Δεύτερου ορόφου

Κάτοψη Ισόγειου ορόφου

Νοτιοανατολική Όψη

19. Θούριο

Ο πύργος βρίσκεται 1,5 χλμ. νοτιοανατολικά του χωριού Θούριου Βοιωτίας σε μεγάλο ύψωμα στις όχθες της αποξηραμένης λίμνης Κωπαΐδας προσφέροντας εξαιρετικό εύρος και βάθος πεδίου στον αμυνόμενο. Έχει οπτική επαφή με το πύργο του Θούριου και πρέπει να είχε το ρόλο φρουκτωρία αφού κοντά του δεν υπάρχουν κατάλοιπα μεσαιωνικού οικισμού.

Οι γενικές διαστάσεις του είναι 7,60Χ7,60 μ. με πάχος τοίχων 1,85 μ. και σώζεται σε ύψος 8 μ.. Η κατάσταση διατήρησής του είναι μέτρια και στη τοιχοποιία δεν έχει αρχαίους λίθους σε δεύτερη χρήση αλλά εκ λογής από τη γύρω περιοχή. Αυτό που τον διαφοροποιεί από τους υπόλοιπους

φρουδαρχικούς πύργους της Βοιωτίας είναι πως δεν έχει καμαροσκέπαστο ισόγειο χώρο. Η στέγαση του ισογείου γινόταν με ξύλινα δοκάρια όπου πάνω τους στρωνόταν ξύλινο πάτωμα από σανίδες.

Εικ. 38

20. Πανοπέας (Αγ. Βλάσης)

Ο Πανοπέας είναι από τα πιο καλοδιατηρημένα αρχαία φρούρια στην Ελλάδα και από τους πιο σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους της Στερεάς Ελλάδας. Στον Πανοπέα υπάρχει και ένας μεσαιωνικός πύργος, στην κορυφή της ακρόπολης, μάλλον φράγκικος. Λόγω της εξαιρετικά οχυρής τοποθεσίας του και σε συνδυασμό με οπτική του επαφή με τον πύργο του Παρορίου (ο οποίος βρίσκεται και εκείνος σε μεγάλο υψόμετρο) υποθέτουμε πως πρέπει να λειτουργούσε σαν πύργος-φρουκτωρία για την επικοινωνία της εποχής.

Ο πύργος είναι διαστάσεων 7,00Χ7,00 μ. με πάχος τοίχων 1,45 μ.. Σήμερα σώζεται σε ερειπώδη κατάσταση σε ύψος 2,60 μ. και δε μπορούμε να

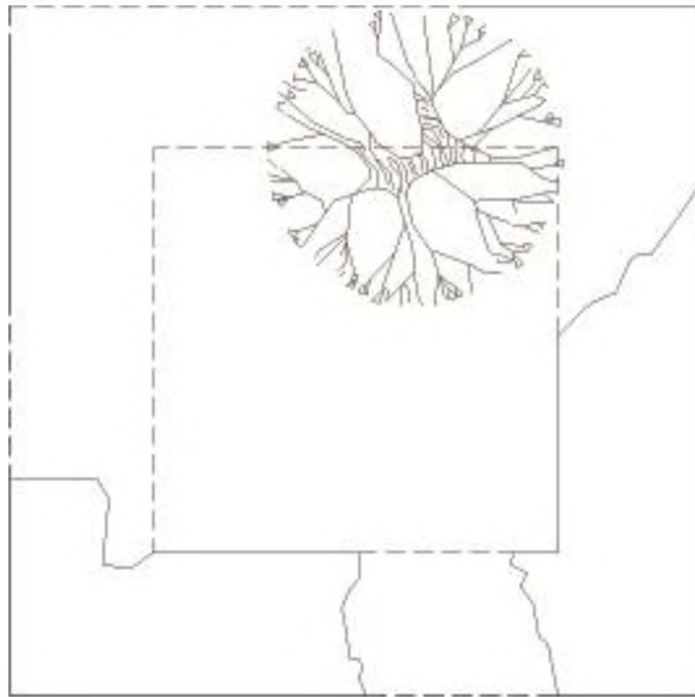
εξάγουμε στοιχεία στη κατάσταση διατήρησής του. Χτισμένος ως επί το πλείστον από αρχαίο υλικό του παλαιότερου αρχαίου κάστρου με συμπληρώσεις πλίνθων στη τοιχοποιία του.

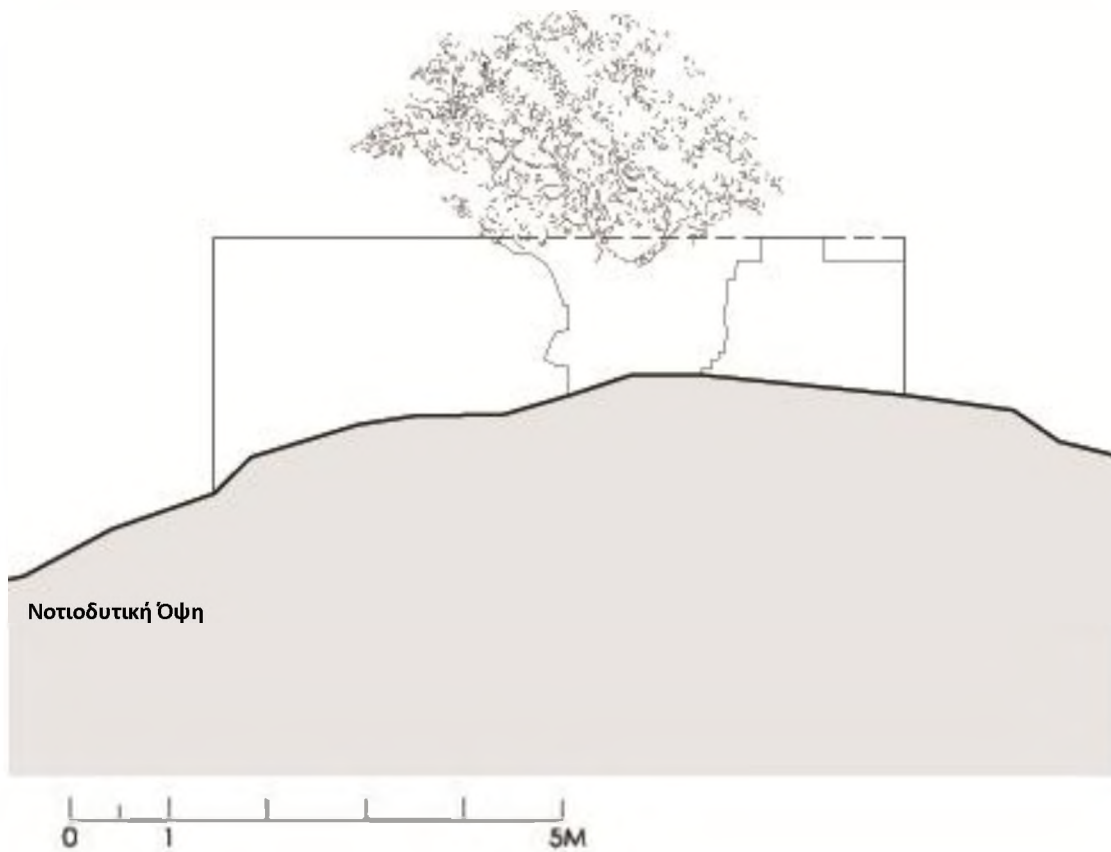
Εικ. 39

Εικ. 40

Κάτοψη τελευταίου ορόφου

21. Παρόρι

Ο πύργος είναι μάλλον Φράγκικος και λογικά χρησίμευε σαν στρατιωτικό φυλάκιο και φρουκτωρία. Βρίσκεται σε λόφο, 1,5 χλμ. ανατολικά από το χωριό Παρόρι (Μπεσχένι) της Βοιωτίας και έχει οπτική επαφή με τον πύργο του Θούριου και τον πύργο της Αμφίκλειας. Αν και δεν έχει οπτική επαφή με το χωριό Παρόρι τοπικές αφηγήσεις διηγούνται για υπόγειες σήραγγες που συνέδεαν τον πύργο με το χωριό Βασιλικά, το οποίο είναι ακριβώς στο κέντρο της οπτικής ακτίνας του πύργου. Προφανώς η ύπαρξη τέτοιων υπόγειων διαδρομών είναι αδύνατη αλλά ενδέχεται να ερμηνευτεί ως παλαιότερη εξάρτηση του χωριού από το πύργο Παρορίου.

Ο πύργος σώζεται σε ύψος 13 μ. με πάχος τοίχων τα 2,30 μ. και διαστάσεις 7,60X7,45 μ.. Η είσοδος του πύργου γίνεται από το πρώτο όροφο μέσω τοξωτής θύρας με λίθινους θολίτες που όμως φαίνεται να διαθέτει και δεύτερο μονολιθικό πρέκι πίσω από το τόξο της. Επίσης παρατηρείται τμήμα του δεύτερου ορόφου του πύργου το οποίο όμως βρίσκεται σε υποχώρηση σε σχέση με το εξωτερικό πρόσωπο της τοιχοποιίας του υποκείμενου ορόφου. Η ύπαρξη του δεύτερου πρεκιού σε συνδυασμό με το πάχος των τοίχων και με τη μείωση του πάχους της τοιχοποιίας στο δεύτερο όροφο μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο πύργος πρέπει να έχει επισκευαστεί στο παρελθόν με επένδυση λίθινου μανδύα που οδήγησε στην αύξηση του πάχους των τοίχων του.

Εικ. 41

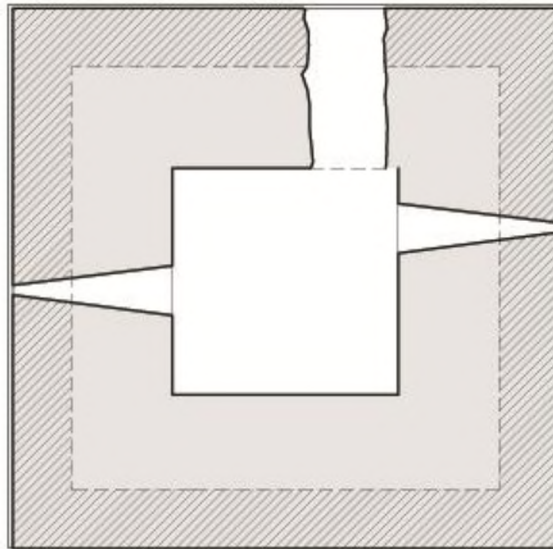

Εικ. 42

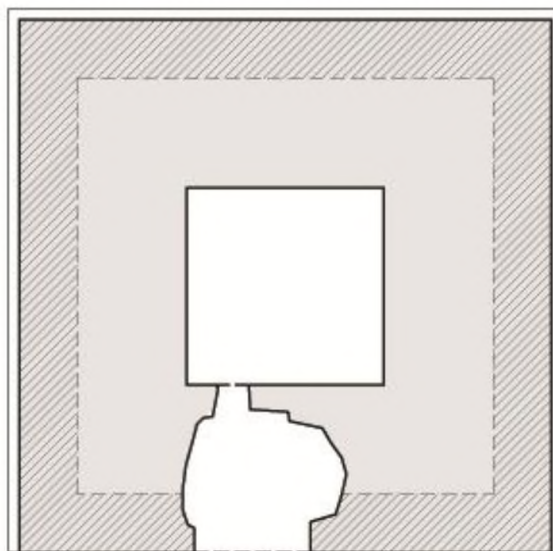

Εικ. 43

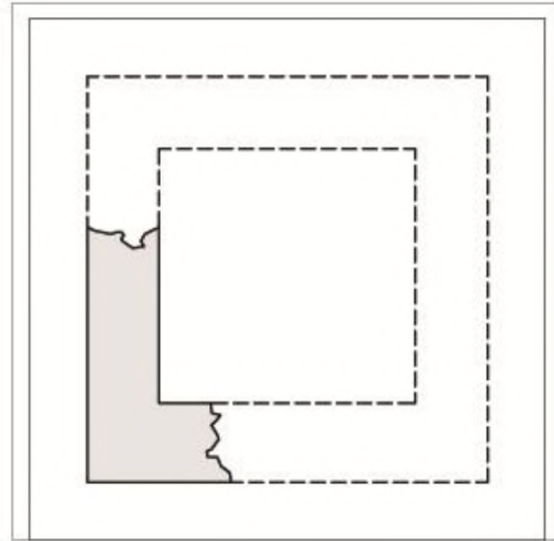
Κάτοψη Πρώτου ορόφου

Κάτοψη Ισόγειου ορόφου

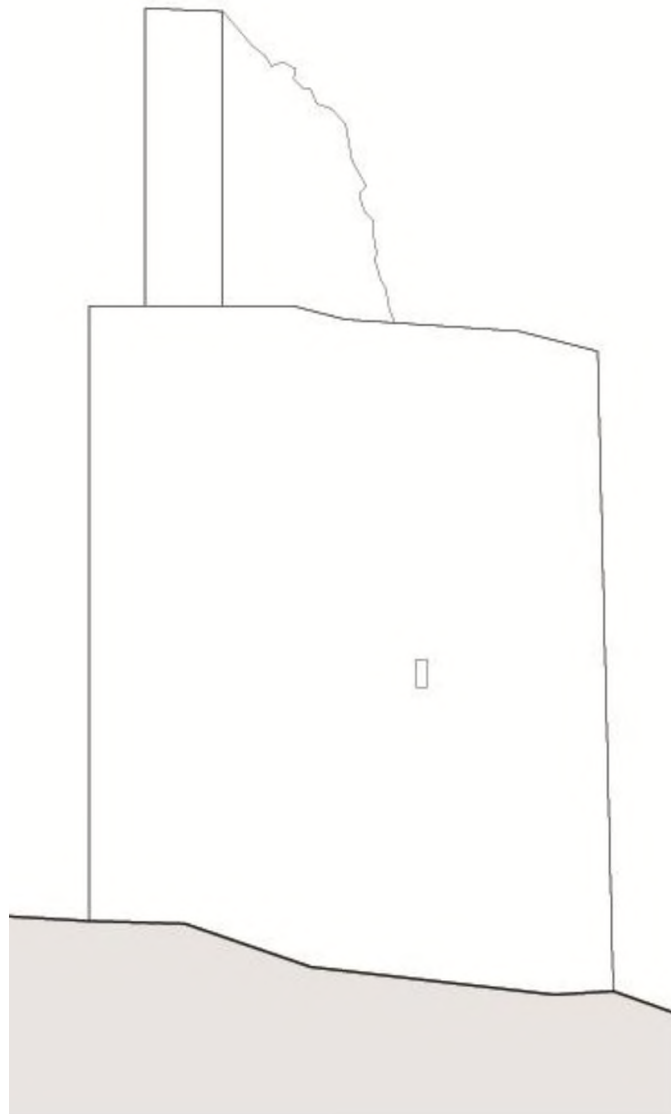

Κάτοψη τελευταίου ορόφου

0 1 5M

Ανατολική Όψη

22. Αντίκυρα

Για την ύπαρξη του πύργου πληροφορούμαστε από τον Lock⁶² ο οποίος αναφέρει ότι A. Philippson τον περιλαμβάνει σε έναν χάρτη που είχε σχεδιάσει. Ο πύργος καταστράφηκε τη δεκαετία του '60 όταν κατασκευάστηκε η μονάδα δημιουργίας αλουμινίου. Ο λόγος στον οποίο βρισκόταν ήταν μετόχι της μονής του Οσίου Λουκά.

⁶² P. Lock, The Frankish towers of Central Greece, 113

Αρχείο Εικόνων

Εικόνα 1: Χάρτης που κατάρτισε ο Α. Βον με τους πύργους της Βοιωτίας το 1937, στο Α. Βον, Forteresses médiévales de la Grèce centrale, 140

Εικόνα 2: Χάρτης που κατάρτισε ο Ρ. Lock με τους πύργους της Βοιωτίας το 1986, στο Ρ. Lock, The Frankish towers of Central Greece, 122

Εικόνα 3: Αναπαράσταση τυπικού φρουδαρχικού πύργου, στο www.kastra.eu

Εικόνα 4: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα δυτικά, στο www.kastra.eu

Εικόνα 5: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα νότια, στο www.kastra.eu

Εικόνα 6: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα βορειοδυτικά, στο www.kastra.eu

Εικόνα 7: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα νοτιοανατολικά, προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 8: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα νότια, προσωπικό αρχείο

Εικόνα 9: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα δυτικά. Παρατηρούνται οι δύο προεξέχοντες λίθοι της παλαιότερης τουαλέτας, προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 10: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα βόρεια, προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 11: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα δυτικά, προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 12: Φωτογραφία του εσωτερικού του βόρειου τοξωτού ανοίγματος του πύργου από τα νότια, προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 13: Φωτογραφία του εσωτερικού του καμαροσκέπαστου ισόγειου χώρου του πύργου. Παρατηρείται το άνοιγμα σύνδεσης του χώρου με τον πρώτο όροφο του πύργου, προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 14: Φωτογραφία του εσωτερικού του καμαροσκέπαστου ισόγειου χώρου του πύργου. Παρατηρούνται η γένεση της καμάρας καθώς και οι σκαλότρυπες του ξύλινου καλουπιού δημιουργίας της, προσωπικό αρχείο

Εικόνα 15: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα ανατολικά, προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 16: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα βόρεια, προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 17: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα βορειανατολικά, στο www.kastra.eu

Εικόνα 18: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα νότια, στο www.kastra.eu

Εικόνα 19: Φωτογραφία του εσωτερικού του καμαροσκέπαστου ισόγειου χώρου του πύργου. Παρατηρούνται το άνοιγμα σύνδεσης του χώρου με τον πρώτο όροφο του πύργου καθώς και το ανατολικό τοξωτού παράθυρο , στο www.kastra.eu

Εικόνα 20: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα δυτικά, στο www.kastra.eu

Εικόνα 21: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα νοτιοδυτικά, στο www.kastra.eu

Εικόνα 22: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα νοτιοδυτικά, προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 23: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα νοτιοανατολικά, προσωπικό αρχείο

Εικόνα 24: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα νοτιοδυτικά, στο www.kastra.eu

- Εικόνα 25:** Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα νοτιοανατολικά, προσωπικό αρχείο.
- Εικόνα 26:** Φωτογραφία του εσωτερικού του καμαροσκέπαστου ισόγειου χώρου του πύργου. Παρατηρούνται το άνοιγμα σύνδεσης του χώρου με τον πρώτο όροφο του πύργου καθώς και το βόρειο τοξωτό παράθυρο, προσωπικό αρχείο.
- Εικόνα 27:** Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα βορειοανατολικά, προσωπικό αρχείο.
- Εικόνα 28:** Φωτογραφία του εσωτερικού του δυτικού τοίχου του καμαροσκέπαστου ισόγειου χώρου του πύργου από τα ανατολικά, προσωπικό αρχείο.
- Εικόνα 29:** Φωτογραφία του εσωτερικού του πύργου από τα βορειοανατολικά. Παρατηρούνται το τοξωτό άνοιγμα του τρίτου ορόφου καθώς και τα δύο λίθινα τόξα υποστήριξης του υπερκείμενου αμυντικού δώματος, προσωπικό αρχείο.
- Εικόνα 30:** Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα νοτιοδυτικά, προσωπικό αρχείο.
- Εικόνα 31:** Φωτογραφία του εσωτερικού του πύργου από τα βορειοανατολικά, προσωπικό αρχείο.
- Εικόνα 32:** Φωτογραφία του εσωτερικού ενός παράθυρου του πύργου από τα βόρεια, προσωπικό αρχείο.
- Εικόνα 33:** Φωτογραφία του εσωτερικού του πύργου από τα βόρεια, προσωπικό αρχείο.
- Εικόνα 34:** Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα ανατολικά, στο www.kastra.eu
- Εικόνα 35:** Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα βορειοδυτικά, προσωπικό αρχείο.
- Εικόνα 36:** Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα νοτιοανατολικά, προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 37: Φωτογραφία του εσωτερικού του πύργου από τα δυτικά. Παρατηρείται το ίχνος της καμάρας του δεύτερου ορόφου του πύργου, προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 38: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα βόρεια, προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 39: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα νοτιοανατολικά, προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 40: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα δυτικά, προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 41: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα βόρεια, προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 42: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα νότια, προσωπικό αρχείο.

Εικόνα 43: Φωτογραφία του εξωτερικού του πύργου από τα νοτιοανατολικά, προσωπικό αρχείο.